

Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw¹

Op 1 maart 1796 mochten vertegenwoordigers van het toenmalige 'Bataafsch Brabant', het voormalige Generaliteitsland, zitting nemen in de Staten-Generaal.² Dit feit werd in 1996 gevierd als 'tweehonderd jaar Noord-Brabant'. In het kader daarvan verscheen op 13 juni 1996 een herdenkingspostzegel. Bij een eerste blik beantwoordt die postzegel aan het beeld dat veel Brabanders en ook mij vanaf mijn kinderjaren, doorgebracht in een dorp met twee actieve gilden, zeer vertrouwd is: we zien een jonge gildenbroeder met een trom en een ouder lid met het gildenvaandel, onderdeel van een in kleurige kleding optrekkend gilde. Maar in tweede instantie heb ik zo mijn bedenkingen bij deze postzegel. Is dit nu het beeld waarmee het moderne Noord-Brabant zich wenst te representeren ten overstaan van heel Nederland? En is een afbeelding van een gilde eigenlijk wel geschikt om het verleden van tweehonderd jaar Noord-Brabant in samen te ballen? Gaat het hier niet om het zoveelste clichébeeld waarmee we gezamenlijk een mythisch en achterhaald imago van Noord-Brabant instandhouden?

Hiermee stel ik drie zaken ter discussie, namelijk de actualiteit van het zelfbeeld van de hedendaagse Brabanders, de deugdelijkheid van hun visie op het eigen verleden en ten slotte de geldigheid van de bestaande Brabantbeelden. Al deze zaken zijn relevant in het kader van de leerstoel 'Cultuur in Brabant', ofwel voluit 'Cultuur in Brabant in sociaal-wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur'. Deze leeropdracht omvat twee disciplines, enerzijds de lokale en regionale geschiedenis, en anderzijds de volkskunde of etnologie.³ Onder lokale en regionale geschiedenis versta ik de bestudering van het verleden van de huidige samenleving op plaatselijk en regionaal niveau. De etnologie - de moderne naam voor volkskunde - bestudeert cultuurverschijnselen die vorm geven aan het dagelijks leven binnen onze samenleving in historisch en sociaal-wetenschappelijk perspectief. In de benaming van de leerstoel staat met opzet 'Brabant' en niet 'Noord-Brabant', omdat het vanzelf spreekt dat de geschiedenis en de volkscultuur van Noord-Brabant alleen maar beschreven en begrepen kunnen worden in de historische context van het oude hertogdom Brabant. Niettemin beschouw ik de huidige provincie Noord-Brabant als een sinds de late Middeleeuwen gegroeide historische entiteit en zal ik in mijn onderzoek en onderwijs de Brabantse historie en volkscultuur in de eerste plaats vanuit een Noord-Brabants perspectief beschouwen.⁴ Hier wil ik laten zien welke mogelijkheden en uitdagingen de beoefening van regionale geschiedenis en etnologie in Brabant biedt. Ik doe dat vanuit de overtuiging dat het regionale verleden en de regionale volkscultuur belangrijke inspiratiebronnen zijn voor de identiteit en het zelfbeeld van hedendaagse Noord-Brabanders.⁵ De vooravond van een nieuwe eeuw - en strikt historisch staan we nog steeds aan deze kant van de drempel - is een mooi moment om nieuwe uitdagingen te formuleren.

Ik heb mijn oratie als hoofdtitel gegeven 'Het maakbare verleden'. Mijn stelling is, dat we - behalve van de maakbare samenleving en van maakbare natuur - ook kunnen spreken van het maakbare verleden.⁶ Daarmee bedoel ik dat wijzelf degenen zijn die steeds opnieuw het verleden in het heden tot leven wekken door beelden van dat verleden te vervaardigen, te gebruiken en vervolgens weer terzijde te schuiven. De (re)constructie van het verleden en de creatie van steeds nieuwe geschiedbeelden is een actief en bewust proces, dat vraagt om voortdurende kritische reflectie. Door de keuze van het woord 'maakbaar' wil ik de twee connotaties van dat woord naar voren halen, te weten 'haalbaar, realiseerbaar' en 'manipuleerbaar, kneedbaar'. Enerzijds geloof ik in de reële mogelijkheid om door wetenschappelijk onderzoek een betrouwbaar beeld van het verleden te geven: een waarheidsgetrouwe reconstructie is dus realiseerbaar.⁷ Anderzijds wil ik wijzen op het - vaak bewuste, maar nog vaker onbewuste - misbruik van het verleden en van geschiedenis om bepaalde overtuigingen en meningen te verkondigen: het verleden is dus ook manipuleerbaar.

Ook de Noord-Brabantse geschiedbeoefening en volkskunde geeft legio voorbeelden van een dergelijke exploitatie van het verleden.⁸ Omdat manipulatie van het verleden onverenigbaar is met een wetenschappelijke benadering ervan, is het nodig de bestaande geschiedbeelden van Brabant ter discussie te stellen.

De afgelopen jaren is bij diverse gelegenheden al zeer veel gezegd en geschreven over de functie en de plaats van de regionale geschiedbeoefening in Noord-Brabant, over de fictie en werkelijkheid van collectieve identiteit in het algemeen en van de 'Brabantse identiteit' in het bijzonder, en over de nieuwe opdracht van de volkskunde of etnologie binnen het huidige maatschappelijke en wetenschappelijke krachtenveld.⁹ Ik heb er daarom voor gekozen te bezien of, en zo ja, hoe we vanuit de bestaande geschiedbeelden kunnen werken aan nieuwe beelden van Noord-Brabant zoals het was in het verleden en zoals het is in het heden.¹⁰ Ik doe dat aan de hand van twee van de vele diepgewortelde typeringen van de Brabantse geschiedenis, te weten 'het oeroude' en 'het katholieke Brabant'.

Ik keer eerst even terug naar de herdenkingspostzegel uit 1996 om antwoord te geven op de drie vragen die ik me daarbij stelde. Ik wil daarmee kritisch stilstaan bij de beelden, iconen en verhalen die wij hanteren van het historische en daarmee van het hedendaagse Noord-Brabant. Mijn eerste bedenking was of het beeld van een gilde nu wel geschikt is om het moderne Noord-Brabant te representeren. Het antwoord luidt natuurlijk ontkennend, want de nostalgische afbeelding van een gilde staat haaks op de actuele realiteit. Noord-Brabant is in Nederland de regio met de snelste economische groei en industrialisatie, de grootste banengroei (vooral in de commerciële dienstverlening, de bouw en de transportsector), met de meest intensieve veeteelt, met de grootste verstedelijking en de meeste wegenaanleg.¹¹ Actueler, maar ook prikkelender was dus een postzegel geweest met daarop een varken, een suikerbiet, een vrachtwagen en een chip. Kennelijk koos men in 1996 liever voor wat ik een bezwerend beeld zou willen noemen: het gilde als een *safe story*, een veilig beeld, waarmee we het niet zo aantrekkelijke heden een rozig masker kunnen opzetten.

Mijn tweede vraag luidde of een afbeelding van een gilde eigenlijk wel geschikt is om het verleden van tweehonderd jaar Noord-Brabant in samen te vatten. Vanuit historisch oogpunt kan er namelijk getwijfeld worden aan de validiteit van het gilde als icoon van Noord-Brabant. Had men pakweg zeventig jaar geleden zo'n herdenkingspostzegel moeten maken, dan had men nooit een gilde als beeldmerk van Noord-Brabant gekozen. Immers, vóór de Tweede Wereldoorlog leidden de meeste gilden een sluimerend zo niet kwijnend bestaan, zoals Gerard Rooijackers en Carlo Bijvelds hebben laten zien.¹² Ze bestonden uit oude tot stokoude mannen, die gekleed gingen in deftig zwart. Groepsvendelen bestond toen alleen nog maar bij gilden in Gelderland. De kleurige kleding, het vendelzwaaien in groepen - dat goed aansloot bij het vlag- en vaandeltriomfalisme van de jaren dertig en veertig - het is allemaal bedacht in die jaren. Sindsdien werden de Brabantse gilden 'gerevitaliseerd' en werden ze dragers van de 'Brabantse cultuur'. Hoewel ze nog in de negentiende eeuw door tal van pastoors fel bestreden werden, groeiden die herstelde, in 'Bourgondische' kleuren gestoken schuttersgilden uit tot symbolen van de katholieke, collectieve en in een mythisch verleden wortelende cultuur van de Noord-Brabander. Het succes van die nieuwe gilden is zo groot dat een foto van een gilde in 1996, twee generaties later, kon gelden als hét beeld van Noord-Brabant bij uitstek.

Ik wil wat langer stilstaan bij de derde vraag die ik stelde, namelijk of het gilde niet een sleets clichébeeld is waarmee we gezamenlijk een achterhaald imago van Noord-Brabant instandhouden. Want voordat ik zo dadelijk probeer het Brabantse verleden als maakbare grootheid inhoud te geven, wil ik twee dingen duidelijk maken, in de eerste plaats dat de door ons gehanteerde visies op het verleden of geschiedbeelden allesbehalve ongevaarlijk zijn, en in de tweede plaats dat deze beelden allesbehalve statisch zijn. Om met het eerste te beginnen: geschiedbeelden zijn niet ongevaarlijk omdat iedere groep in de samenleving door het

schrijven van haar eigen geschiedenis tracht de eigen positie te legitimeren en zich te profileren ten opzichte van anderen, de buitenstaanders. Het denken in bevolkingsgroepen is behalve op etnisch gedefinieerde verschillen, vooral gebaseerd op cultureel gedefinieerde verschillen, waarbij taal, religie en geschiedenis voorop staan. Deels gaat het dan om feitelijke verschillen, maar in belangrijke mate ook om beeldvorming. Door eigen visies op het verleden te ontwikkelen onderscheiden en definiëren zich maatschappelijke groepen. Dat deed en doet ook die postzegel uit 1996. Met het beeld van een gilde willen 'wij Noord-Brabanders' laten zien dat we 'ons' onderscheiden van de rest van Nederland, dat we het hier anders deden en doen, dat we anders leven. Het gekozen beeld van het optrekkende gilde is zonder twijfel aansprekend en succesvol: nog steeds staan mensen van buiten de provincie in de rij om zich te vestigen in de provincie 'waar de wereld warmer wordt'.¹³ Maar als we het hebben over 'wij Noord-Brabanders' en nog eens naar die postzegel kijken, dan definiëren wij onszelf kennelijk als overwegend katholiek en mannelijk, merendeels levend in kleinschalige plattelandsgemeenschappen, waarin de verschillende generaties harmonieus samen optrekken. We zijn 'Bourgondisch' van aard en zelfbewust en daarom lopen we bij feestelijkheden in kleurige kleding en zwaaien met vlaggen en vaandels. Draaien we nu de zaak eens om en bezien we welke Noord-Brabanders door deze postzegel niet gerepresenteerd zijn, dan kunnen we de volgende groepen noemen: stedelingen, niet-katholieken, vrouwen, allochtonen... Het in deze postzegel gehanteerde beeld van de Noord-Brabanders bakent 'ons' dus niet alleen af ten opzichte van de niet-Brabanders, maar trekt ook lijnen tussen Noord-Brabanders onderling. Een ogenschijnlijk harmonieus plaatje heeft dus mogelijk intolerante trekjes.

De Amerikaanse mediëvist Patrick Geary heeft zijn Nederlandse en Vlaamse collega's in 1998 in een indringend betoog voorgehouden dat het in de meeste gevallen onze voorgangers historici zijn die aan de wieg hebben gestaan van het sinds 1989 in Europa oplaaierende en door ons in de regel verafschuwde nationalisme.¹⁴ Geary acht het dan ook de dure plicht van historici zich rekenschap te geven van de vraag in hoeverre hun werk bijdraagt aan het in stand houden of ontwikkelen van regionale identiteiten en regionalistische of nationalistische overtuigingen. Dit rekenschap geven vraagt om een antwoord op de vraag in hoeverre de door ons gehanteerde geschiedbeelden en -verhalen mogelijk functioneren als uitsluitingsmechanismen. Om dicht bij huis te blijven: zijn we, wanneer we een nostalgische, regionale cultuur van het 'Brabants eigene' bevorderen, niet onbewust en ongewild bezig groepen uit te sluiten? Betekent onze zelden expliciete definitie van Noord-Brabants eigenheid mogelijk dat we daarmee groepen passeren die niet voldoen aan alle kenmerken van wat als 'Brabants' en 'eigen' wordt gedefinieerd of die pas later deel zijn gaan uitmaken van de Noord-Brabantse cultuur?

Nu ben ik natuurlijk bezig het belang van een postzegeltje geweldig op te blazen, maar waar het mij om gaat is duidelijk te maken dat reflectie op de historische én actuele beelden van Brabant geen overbodige luxe is. We moeten ervoor oppassen dat de bestaande, nostalgische beelden van het Noord-Brabantse verleden en de Noord-Brabantse cultuur - van gilden tot de contente mens, van koffietafels tot de pronte vrouw, en van poffers tot de spreekwoordelijke 'Bourgondische gezelligheid' en 'Brabantse gemoedelijkheid' - geen eigen leven gaan leiden en op de loop gaan met wat de Noord-Brabanders werkelijk beweegt. Veel van de genoemde beelden zijn 'tegenbeelden', ontstaan in de naoorlogse periode van razendsnelle modernisering en bedoeld als bezweringen van het minder pittoreske heden. Ze zijn echter historisch betwistbaar, potentieel sociaal discriminerend en bovendien geografisch eenzijdig: bewoners van West- en klei-Brabant, de Langstraat en de Maaskant hebben zich in deze overwegend Meierijse beelden nooit echt kunnen herkennen.

Laat er over één ding geen misverstand bestaan: het is evident dat hedendaagse mensen voor de vorming van hun identiteit behoefte hebben aan dergelijke aansprekende, compacte verhalen en rituelen, veilige beelden waarin het verleden, of liever gezegd 'de goede oude

tijd', wordt samengebond. ¹⁵ De in 1999 door het Tilburgse onderzoeksbureau CentERdata uitgevoerde Millennium Enquête laat zien dat het historisch besef van de gemiddelde Nederlander veelal verder teruggaat dan de eigen levensloop. Men koestert het verleden als herinnering en vindt het van belang 'omdat het het huidige bestaan verheldert' en in de levensloop een 'identiteitsverlenende en structurende rol' speelt. ¹⁶ Deze algemene behoefte aan identiteit, romantiek en groepsgevoel komt voort uit de ontworteling die men ervaart in de naar ieders gevoel al maar sneller veranderende samenleving om ons heen. ¹⁷ Tegen beter weten in trachten wij, in ons nostalgische verlangen naar een warme, leefbare en gezellige samenleving, stukjes van het verleden vast te houden. Dat we daarmee dat verleden stileren en mooier maken dan het was, weten we in ons hart best. ¹⁸ Kortom: de behoefte aan mythen en mooie verhalen over het verleden staat niet ter discussie, maar wel de misvatting dat we met die door ons zorgvuldig uitgevonden tradities het oer-Brabantse oerverleden zouden voortzetten. Onze folklorisering van het verleden mag niet verward worden met de realiteit van het verleden. ¹⁹ In plaats daarvan moet het mogelijk zijn in de legitieme behoefte aan romantiek en nostalgie te voorzien door een beroep te doen op historisch meer verantwoorde beelden. Omdat we ons te weinig rekenschap geven van het vertekende en karikaturale in onze geschiedvisie, loopt het collectieve beeld over Brabant achter bij de realiteit van het jaar 2000. Het 'gemoedelijke', het 'arcadische' en het 'katholieke' Brabant: het zijn beelden die tegen beter weten in steeds weer opduiken in uitlatingen van zowel Brabanders als niet-Brabanders. Een mooi voorbeeld hoe hardnekkig het beeld van dat 'kleinschalige' en 'rurale' Brabant is, viel onlangs te lezen in een artikel van Sjoerd de Jong in *NRC Handelsblad*, waarin een sociologisch bedoelde duiding werd gegeven van de afloop van het t.v.-programma 'Big Brother'. ²⁰ Daarin zouden, aldus De Jong, 'het goudeerlijke platteland' (in de persoon van de Bredenaar Ruud) en 'de lepe grote stad' (de Friese Groninger Willem) het hebben afgelegd tegen 'het onbezorgde suburbia', te weten Bart, inwoner van Roelofarendsveen. Hoe kan een door-en-door stadsbewoner als Ruud toch als representant van het platteland worden gezien? Kennelijk associeert de randstedelijke journalist Ruuds gemoedelijkheid en zijn hang naar gezelligheid en warmte niet met de kille moderne stad, maar met de gezellige en warme wereld van het platteland, dat verloren paradijs, dat - zo begrijpen we - in het Bredase café 'De Bommel' en het NAC-stadion nog voortleeft.

Ik heb hiervoor gesteld dat er een voortdurende wisselwerking is tussen het beeld van de Brabantse geschiedenis en de regionale identiteit. Historisch deugdelijke én ondeugdelijke beelden voeden het zogeheten 'collectief geheugen', een door grote delen van de Brabantse bevolking gedeeld geschiedbeeld, dat op zijn beurt voedingsbodem is voor de regionale identiteit. Nu is het de taak van de wetenschapper een zo waarachtig mogelijk beeld van de verleden werkelijkheid en de regionale cultuur te achterhalen. Nostalgie kan wel belangstelling voor het verleden en historisch besef opwekken, maar is geen goede leidraad bij het zoeken naar een betrouwbaar geschiedbeeld. Wetenschappelijk zoeken naar waarheid is iets anders dan de bezwering van het heden en de betekenisgeving van het verleden zoals die spreken uit de bestaande Brabantbeelden. Toch is volkomen wetenschappelijke distantie niet haalbaar: geen enkele historicus kan zijn of haar werk goed verrichten zonder enige identificatie en empathie met zijn of haar studieobject. ²¹ Geen geschiedschrijver ontkomt aan de spanning tussen distantie en betrokkenheid (en de kritische lezer zal uit het wisselende wij- en zij-perspectief in mijn rede tot nu toe al hebben opgemaakt dat ook ik aan die spanning niet ontsnap!). Mijn standpunt is niet dat we in het zoeken naar wetenschappelijke waarheid de romantische Brabantbeelden te vuur en te zwaard moeten bestrijden - ook ik kijk liever naar het vendelen van een gilde dan naar een motorcross - maar wel dat we onderscheid moeten maken tussen beelden die een geïdealiseerd verleden representeren en beelden die trachten de historische waarheid te benaderen. ²² Er is niets mis met de *invented tradition* van de Noord-Brabantse gildencultuur en met het hanteren van beelden als bepofferde boerinnen als

iconen van de eigen identiteit, mits we ons maar realiseren dat het onze selectie uit de historische werkelijkheid is: het is onze toe-eigening van het verleden maar het is niet het verleden.

Nu is het meeste van wat ik tot nu toe te berde bracht, in de afgelopen jaren al ruimschoots over het voetlicht gebracht. De deconstructie van bestaande Brabantbeelden is dus al geschied en hoef ik niet tot mijn belangrijkste taak te rekenen. Waar het mij om gaat is dat deze ontzuivering en ontmythologisering - iets waarmee een historicus voortdurend bezig is - de basis kunnen vormen voor een nieuw, aansprekend, en inclusief geschiedbeeld van Noord-Brabant. Nieuw: dat wil zeggen aansluitend bij de jongste wetenschappelijke resultaten, want de geschiedbeoefening heeft de laatste jaren niet stilgestaan. Aansprekend: dat wil zeggen herkenbaar voor grote groepen in de Noord-Brabantse samenleving, jong en oud, in oost en west, onkerkelijk en kerkelijk betrokken, moslim, katholiek en protestant, in de steden en op het platteland. Inclusief: dat wil zeggen dat we een serieuze poging moeten doen om groepen aan te spreken die in een traditioneel beeld van Noord-Brabant worden buitengesloten, zoals de protestantse en niet-gelovige Noord-Brabanders (zo langzamerhand de meerderheid) en de 'nieuwe Noord-Brabanders', of ze nu uit de rest van Nederland komen of uit Suriname, Turkije en Marokko.²³ Hoe Brabants sommigen van die zogenaamde allochtonen zich inmiddels voelen, moge blijken uit de deelname van een Tilburgenaar van Turkse afkomst aan de jongste aflevering van het Tilburgse dialectdictee! Het is onze collectieve opdracht die nieuwe geschiedbeelden en -verhalen te maken: als het verleden inderdaad maakbaar is, dienen we die taak serieus en kritisch op ons te nemen. Ik pleit ervoor dat niet alleen ik als bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant', maar iedereen die zich daarbij betrokken voelt, zich vanuit de regionale geschiedenis en de etnologie blijft bezinnen op de Brabantse eigenheid en op ons collectieve geheugen. In de snel veranderende samenleving waarvan we deel uitmaken, kunnen we het ons niet permitteren beelden en iconen te blijven hanteren die steeds grotere groepen in die samenleving niet (meer) aanspreken. In een tijd waarin de Brabantse cultuur allang een grote supermarkt is waarin waren uit de hele wereld verkrijgbaar zijn, kunnen we niet meer doen alsof die cultuur een knusse dorpswinkel is waar van ieder product maar één merk te koop is. Wellicht moeten we op zoek naar nieuwe iconen: een nieuwe canon van historische en hedendaagse personen, gebeurtenissen en verhalen waarmee we mensen van deze tijd handvatten aanreiken om hun visie op de Brabantse geschiedenis en identiteit te ontwikkelen.

Nadat ik aldus de geïdealiseerde, mythische beelden van het Brabantse verleden en heden heb onderscheiden van de meer wetenschappelijke, wil ik vervolgens ook de laatste nuanceren door te wijzen op het subjectieve, tijdgebonden en dynamische karakter daarvan. Ik zei het al: de door ons gehanteerde geschiedbeelden zijn allesbehalve statisch. Het verleden is geen boek dat je uit de kast trekt. Er is geen definitieve kennis van het verleden, vastgelegd in een boek of archiefstuk, veilig opgeborgen in een archief, museum of bibliotheek, klaar om te worden opgedolven en in een nieuw boek op de plank te worden bijgezet. Het verleden is ook geen autonome, objectieve realiteit want het is dood, afgelopen en grotendeels opgeruimd. Het bestaat slechts - maar wel indringend en continu aanwezig - als een constructie in onze hoofden. Datgene wat we van het verleden hebben overgehouden, zijn objecten en informatiedragers in de vorm van geschreven bronnen, gebouwde monumenten, het bodemarchief, namen en taal, voorwerpen, beeld en geluid. Die kunnen het verleden voor ons evoceren of oproepen, maar kunnen niet gelijkgesteld worden met het verleden zelf. Zonder onze interpretatie kunnen die objecten en bronnen immers niet tot spreken worden gebracht: wij maken het verhaal dat erbij hoort. Wij gebruiken ze om daarmee - steeds opnieuw - onze reconstructie van het verleden te maken in antwoord op onze vragen aan het verleden en dus naargelang ons beeld op de werkelijkheid van heden en verleden en naargelang onze verwachtingen ten aanzien van de toekomst. Dat betekent dat geschiedschrijving altijd

subjectief en tijdgebonden is. De geschiedenis van Brabant, zoals beroeps- en vrijetijdshistorici die vastleggen en representeren in publicaties, tentoonstellingen, beeld, geluid en niet te vergeten in beeldende kunst en literatuur, is dus uiterst dynamisch: iedere generatie en iedere gemeenschap schrijft opnieuw haar eigen verleden en voegt er het hare aan toe.²⁴ Dat gebeurt vanuit de eigen actualiteit, die bepaalt wat interessant is en wat niet. Onze geschiedbeelden zijn subjectieve en veranderlijke constructies, met voortdurend veranderende inzichten en accenten, en zullen op hun beurt mettertijd ontmaskerd zullen worden. De geschiedbeelden die we op die manier in de loop van de tijd zijn geconstrueerd, zijn op zichzelf ook weer voorwerp van historische studie geworden. Wanneer we ons bezighouden met de studie van de Brabantse cultuur en het Brabantse verleden, dienen we dus zowel die beelden en meningen over het verleden, als het verleden zelf te onderzoeken. Om de Maastrichtse cultuurhistoricus Jos Perry te citeren: 'Het onderzoek naar mythen en constructies, kortom naar de manieren waarop mensen herdenken en zich herinneren, kan buitengewoon boeiend zijn en bovendien grote maatschappelijke en politieke relevantie hebben, maar het kan het zoeken naar waarheid, hoe onbereikbaar die uiteindelijk ook zal blijven, nooit vervangen.'²⁵

De afgelopen maanden is mij herhaaldelijk gevraagd of het bestuderen van de geschiedenis van een regio nog wel gerechtvaardigd is in een wereld die in alsmaar grotere verbanden lijkt te leven en waarin 'globalisering' en 'internationalisering' toverwoorden zijn. Dat ik van de legitieme plaats van regionale geschiedbeoefening in onze samenleving overtuigd ben, behoeft na het voorgaande nog weinig betoog. Toch wil ik daar nog iets aan toevoegen. De Nederlandse geschiedenis en de Nederlandse identiteit zijn de optelsom van verscheidene regionale geschiedenissen en identiteiten. Kleinere en grotere historische, culturele, religieuze en linguïstische verschillen geven vorm, inhoud en kleur aan onze nationale cultuur. Toch zien we daarvan met name in de nationale of vaderlandse geschiedenis maar weinig terug. Kennelijk is het moeilijk om de geschiedenis van de Nederlandse regio's als volwaardig onderdeel van het nationale geschiedverhaal te zien. Ik zou daarvan legio voorbeelden kunnen geven, zoals het onverbloemde hollandocentrisme in de huidige presentatie over de ontwikkeling van de Nederlandse staat tussen 1500 (sic!) en 1940 in de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum,²⁶ de eenzijdigheid van de Nederlandse selectie voor de lijst van Cultureel Werelderfgoed van Unesco²⁷ en het ontbreken van aandacht voor regionale geschiedenis in school- en handboeken.²⁸

Deels is dit een gevolg van het historische en historiografische probleem dat de provincie Noord-Brabant deelt met Limburg, namelijk dat zij geen duidelijke historische voorganger heeft: in de Middeleeuwen behoorde het grootste deel van het huidige Noord-Brabant tot het hertogdom Brabant, waarvan het kernland in het zuiden lag. Noord-Brabant was ook geen volwaardig gewest binnen de roemrijke Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw. Brabant is een politiek-geografisch en taalkundig hybride regio, zeker nu het oude hertogdom Brabant in vijf delen is uiteengevallen: naast de Nederlandse provincie Noord-Brabant zijn dat de Belgische provincies Antwerpen, Vlaams- en Waals-Brabant en het gewest Brussel. Utrechters kunnen zich spiegelen aan het oude Sticht en Hollanders aan het roemrijke graafschap Holland, alom beschouwd als exclusieve voorloper en voorafschaduwing van de negentiende-eeuwse natiestaat.²⁹ Maar de talrijke Noord-Brabanders met historisch besef hebben het ambivalente gevoel te behoren bij Nederland en tegelijk verbonden te zijn met de geschiedenis van een belangrijk deel van een ander land. Het verhaal over Brabant en over de plaats van Noord-Brabant in de Nederlandse geschiedenis is dus niet zo eenvoudig te vertellen aan een publiek van leken of scholieren. Want over welk Brabant hebben we het als we die naam gebruiken?³⁰

Toch zou het onjuist zijn het belang van regionale geschiedenis te formuleren vanuit een al dan niet vermeende achterstelling of marginale positie. Ik zou eerder willen uitgaan van het

intrinsieke belang van lokale en regionale geschiedenis als wezenlijke bouwsteen voor de 'grote geschiedverhalen', of die nu op nationaal of Europees niveau geconcipeerd worden. 'All history is local history', stelde de Engelse historicus Chris Wickham enige jaren geleden.³¹ Alle grote geschiedverhalen berusten op lokale gebeurtenissen en situaties. De geschiedenis van afzonderlijke plaatsen en regio's wordt in de historiografie vaak slechts gebruikt ter illustratie van een bepaald historisch proces, zoals de reformatie van de zestiende eeuw of de industriële revolutie. Maar dergelijke grote historische ontwikkelingen zijn samengesteld of herleid uit de ontelbare individuele ervaringen en handelingen van de mannen en vrouwen die het werkelijke object van de geschiedenis vormen. Hun levens speelden zich af tegen de achtergrond van de lokale samenleving en binnen de sociale gemeenschap van gehucht, dorp, stad en streek. Dus is alle geschiedenis lokale geschiedenis. Vanuit dat besef vinden ook de vruchten van de Brabantse regionale geschiedbeoefening en volkskunde hun plaats in de historiografie en etnologische studies van grotere geografische verbanden. Mits onze geschiedkundige producten de toets der wetenschappelijke kritiek kunnen staan en door hun vernieuwende vraagstelling en comparatieve benadering een bijdrage leveren aan internationale historische debatten, zal ook de regionale geschiedenis van Noord-Brabant haar plaats vinden in bijvoorbeeld het Nederlandse geschiedbeeld.³² Wanneer de vaderlandse geschiedenis beperkt zou blijven tot grote-mannengeschiedenis, koloniale en maritieme geschiedenis of de geschiedenis van stedelijke cultuur en autonomie, en dus een hollandocentrisch stempel zou blijven dragen, dan zou de inbreng van de Noord-Brabant geschiedenis natuurlijk gering zijn. Maar met name de laatste jaren hebben verscheidene wetenschappers met historische, volkskundige en archeologische studies over Noord-Brabant nationaal en internationaal de aandacht getrokken. De publicaties van Gabriël van den Brink, Peter Hoppenbrouwers, Gerard Rooijackers, Maarten Prak en Frans Theuws, om maar enkele namen te noemen, geven mede de toon aan in regio- en natie-overstijgende historische debatten over bijvoorbeeld staatsvorming in de vroege Middeleeuwen, de economische ontplooiing van het platteland aan het einde van de Middeleeuwen, culturele interactie en verscheidenheid in de vroegmoderne samenleving, en modernisering in de achttiende en negentiende eeuw. 'Brabant goes international', schreef Gerard Rooijackers enkele jaren geleden al.³³ Doordat deze onderzoekers veelal in de voorhoede van hun discipline verkeren, is er in de laatste twintig jaar sprake geweest van ingrijpende vernieuwingen en veranderingen van de paradigma's (fundamentele theorieën en uitgangspunten) in het historisch onderzoek over (Noord-)Brabant. Er is dus weinig reden tot het cultiveren van een Brabants Calimero-complex inzake het niveau van de regionale geschiedenis.³⁴ Wat echter wel zorgen baart in de wetenschappelijke geschiedbeoefening inzake Noord-Brabant is de smalle basis waarop die de laatste jaren noodgedwongen plaatsvindt, onder meer door het verdwijnen van historische posten aan universiteiten als de Katholieke Universiteit Brabant en de veranderingen in de studieprogramma's van studenten.³⁵

Het voorgaande kan als volgt worden samengevat: de geschiedenis die wij maken is ónze geschiedenis en hangt nauw samen met onze groepsidentiteit. Een dergelijke continue toe-eigening van het verleden is van alle tijden. Ze dient ter legitimering en zingeving van ons huidige bestaan en is een wezenlijke behoefte van iedere samenleving, ook de onze. De laatste tijd is ook onder politici en beleidsmakers het besef gegroeid dat individuele en collectieve gevoelens van worteling en geborgenheid sterk gevoed worden door het bewustzijn van een regionale identiteit, die gebaseerd is op een gedeeld geschiedbeeld, het zogeheten 'collectief geheugen'. Op 18 juni 1999 werd het door 32 instellingen ondertekende 'Cultuurhistorisch Manifest Noord-Brabant' gepresenteerd, waarin onder meer cultuurhistorie als een primaire behoefte voor de samenleving werd gepositioneerd.³⁶ Dit Manifest werd in alle gelederen goed ontvangen. Er lijkt daarmee op landelijk en provinciaal niveau een duidelijke kentering gaande in de beoordeling van de maatschappelijke relevantie van geschiedbeoefening.³⁷ Tot

voor kort werd die nog alom betwijfeld, maar thans lijkt een nieuw besef veld te winnen dat kennis van en reflectie op het verleden behoren tot de noodzakelijke bagage van iedere Nederlander, zowel voor diens persoonlijkheid als voor diens maatschappelijk functioneren. 'En zo keren we langzamerhand terug naar vroeger, toen geschiedenis nog gewoon was', schreef onlangs de Amsterdamse hoogleraar geschiedenis Piet de Rooy.³⁸ De oorzaken van die kentering zijn legio: ik zou kunnen wijzen op de dramatische gebeurtenissen die zich sinds 1989 afspelen in Oost-Europa, op de Balkan en andere delen van de wereld, waar historisch gegroeide identiteiten, na jarenlang onderdrukt te zijn, met geweld opnieuw aan de oppervlakte komen. Ik kan ook wijzen op de processen van globalisering en internationalisering in het kader van de Europese unie en van andere supranationale verbanden, die leiden tot sterkere gevoelens van regionale identiteit. Tot slot - en dichterbij huis - wijs ik op de gevoelens van ontworteling en verlies aan gemeenschapsgevoel die werden teweeggebracht door de heftige secularisatie, ontkerkelijking, individualisering, ontvoogding (dehiërarchisering) en multiculturalisering van de Brabantse samenleving sinds de jaren zestig. Dit alles stelt een nieuwe maatschappelijke opdracht aan de geschiedbeoefening, die als belangrijk instrument ter bevordering van cultuurparticipatie wordt herontdekt.

Een dergelijke uitdagende opdracht wordt ook verwoord in de recente discussienota inzake het provinciaal beleid cultuurhistorie 1999-2003, getiteld '*Cultuurhistorie is een werkwoord: Weten, Maken, Beleven*'.³⁹ 'Cultuur richt zich' - aldus die nota - 'op het verleden, heden en de toekomst. Het presenteert verleden en heden in de context van het hier en nu. Daarmee levert cultuur een belangrijke bijdrage aan de hechting van de Brabander aan de moderne tijd.' Het is verheugend dat de provinciale, evenals de rijksoverheid, het haar taak acht een herkenbare band met het verleden te bevorderen, aangezien - aldus diezelfde provinciale nota - integratie van cultuurhistorie in het ruimtelijk en cultuurbeleid bijdraagt aan een 'herkenbare leefomgeving', 'gevoelens van worteling' en 'scherping van het besef van een eigen identiteit'. Daartoe wordt het ruimtelijk beleid meer gericht op duurzaamheid en ruimtelijke kwaliteiten, waarbij aan de cultuurhistorische waarden meer prioriteit wordt toegekend. Bovendien wil de Provincie Noord-Brabant het cultuurhistorisch erfgoed - bestaande uit onroerend, roerend en informatief erfgoed - inzetten om de participatie van alle Noord-Brabanders aan de samenleving te bevorderen en de kwaliteit van de Noord-Brabantse leefomgeving te vergroten. Ik ben de Provincie zeer erkentelijk dat zij ook deze leerstoel ziet als een van de vehikels om dat proces op gang te brengen.

Een dergelijke inspanning is gebaat bij een voortdurende reflectie op bestaande en nieuwe geschiedbeelden en -verhalen, waarbij men zich bewust is van de gelaagdheid en de dynamiek van de geschiedenis én van het dynamische en tijdgebonden karakter van onze representaties van het verleden.⁴⁰ Het is een continue opdracht na te denken over de rol die 'culturele identiteit', 'collectief geheugen' en 'cultureel erfgoed' kunnen vervullen bij het inspelen op actuele maatschappelijke vragen. Daarbij moeten we er wel voor waken dat we dergelijke concepten misbruiken om de dynamiek en ordeloosheid die eigen is aan cultuur in al haar verschijningsvormen in de greep te krijgen en met etiketten vol te plakken.⁴¹ Begrippen als 'culturele identiteit' of 'collectief geheugen' suggereren onveranderlijkheid, langdurigheid en warmte. Om die reden moeten sommige historici er niets van hebben.⁴² We moeten - zo stelt Jos Perry - ons realiseren dat het collectieve geheugen evenzeer een assemblage is en aan erosie onderhevig als het individuele geheugen. Volgens hem zijn begrippen als 'collectieve herinnering' zogenoemde containerbegrippen, 'die iedereen kan vullen met wat hij maar wil'.⁴³ Wat volgens hem nodig is, is relativering, of liever nog desacralisering van dat zogenoemde 'collectieve geheugen'.⁴⁴ Inderdaad kan het geen kwaad het onaantastbare, 'in een waas van heiligheid gehulde' beeld van het Brabantse verleden te zien zoals het is: een dynamische hutspot van hele en halve leugens.

Dat wil echter nog niet zeggen dat we daartegenover dan maar de waarheidsgetrouwe maar 'dorre geschiedenis der academici' moeten zetten.⁴⁵ Iets van de bezieling die eigen is aan het bestaande geschiedbeeld van Brabant dient behouden te blijven. Die ligt besloten in het verhaal. 'Zonder verhaal zijn feiten sprakeloos', aldus de kernachtige uitspraak van de Amsterdamse hoogleraar Van der Tooren.⁴⁶ Dat mag geen veilig of gesaneerd verhaal zijn, waaruit, aldus Perry, 'alle losse draadjes, storende paradoxen en onopgeloste ambivalenties verwijderd zijn (...)'.⁴⁷ Het moeten dynamische verhalen zijn, die steeds wisselende gezichten geven op een al even dynamisch verleden, reagerend op veranderingen in samenleving, politiek en cultuur, antwoord gevend op nieuwe vragen en gebruik makend van nieuwe bronnen en archieven. In die verhalen ontmoeten collectieve herinnering en geschiedschrijving elkaar en dan blijkt dat die meer met elkaar gemeen hebben dan we op voorhand zouden denken.

Wanneer we ons hiervan bewust zijn kunnen we vervolgens in discussie gaan over wat dan wel de belangrijkste elementen zouden kunnen zijn van dat collectieve geheugen of die gedeelde culturele identiteit. Het is de taak van historici dat geheugen voortdurend ter discussie te stellen, te evalueren en zo nodig van nieuwe elementen te voorzien. Vervolgens kunnen we ons afvragen of, en zo ja, hoe de door historici ontwikkelde geschiedbeelden bijdragen aan een bepaald gemeenschapsgevoel. Zijn historici eigenlijk wel in staat zijn dat collectieve geheugen te sturen? Omdat ik geloof in een maakbaar verleden, beantwoord ik deze vraag met een volmondig 'ja'. Juist de Noord-Brabantse culturele identiteit verschaft daarvan de mooiste voorbeelden van de maakbaarheid - in positieve en negatieve zin. Daarbij werd en wordt voortdurend teruggerepen op het verleden, dat werd gereconstrueerd als beeld of tegenbeeld van het heden en zo in zekere zin gemythologiseerd. Daarvoor isoleerde men bepaalde gebeurtenissen en verschijnselen en zette men de schijnwerper op bepaalde personen of gebeurtenissen, die vervolgens als iconen van de eigen identiteit een eigen leven gingen leiden.

Uitdagingen voor de eenentwintigste eeuw: twee geschiedbeelden herzien

Kortom: het verleden is maakbaar en dus kan het bestuderen van geschiedenis en volkscultuur als voedingsbodem voor een regionale identiteit een positieve, toekomstgerichte en inspirerende activiteit zijn. In dat besef kunnen we werken aan de bevordering van gemeenschapsgevoel en worteling door geschiedbeelden te ontwikkelen die beantwoorden aan de vragen en behoeften van onze huidige samenleving. Ik kondigde aan te laten zien hoe we vanuit enkele bestaande, diepewortelde geschiedbeelden kunnen werken aan nieuwe beelden van Noord-Brabant. Daarbij geef ik ook aan wat de respectievelijke bijdrage vanuit de regionale geschiedenis en de etnologie kan zijn.

Er is zoals gezegd steeds een intensieve wisselwerking geweest tussen de beeldvorming over het Noord-Brabantse verleden en de vormgeving van de 'Brabantse identiteit'. Evenals thans het geval is, werd ook in het verleden de keuze voor bepaalde onderzoeksthema's sterk bepaald door de actuele maatschappelijke situatie van dat moment. De daaruit voortvloeiende historische mythen droegen sterk bij aan het culturele zelfbeeld van Noord-Brabant, maar zijn anno 2000 in wetenschappelijk opzicht volkomen passé - hoewel ze tot op de dag van vandaag een taai leven leiden. Het bekendste voorbeeld daarvan is de geschiedschrijving over de Generaliteitsperiode, de periode tussen 1648 en 1795, waarin het huidige Noord-Brabant als 'stiefkind van de Republiek' werd bevoogd door de Haagse Staten-Generaal. De jarenlang heersende visie was die van het 'Het arme Brabant', naar de titel die mgr. Th. Goossens, rector van Katholieke Economische Hoogeschool, voorganger van de Katholieke Universiteit Brabant, gaf aan zijn diesrede uit 1929.⁴⁸ Niet voor niets vond deze opgeklopte beeldvorming over de zogenaamde financiële uitbuiting en religieuze knechting van Noord-Brabant door

Holland een goede voedingsbodem in een tijdvak dat Noord-Brabant zich economisch, sociaal en cultureel 'ontworstelde' aan de Hollandse hegemonie. Dr. Jan van Oudheusden, Gerard Rooijackers en anderen hebben een- en andermaal laten zien dat een culturele elite vanaf de jaren dertig heel bewust dit Brabantbeeld geconstrueerd en gepropageerd heeft, namelijk het beeld van het zich emanciperende Noord-Brabant dat - trouw aan het katholieke geloof - de schande aangedaan tijdens de Generaliteitsperiode ongedaan zou maken.⁴⁹ Uit de talrijke mythische geschiedbeelden van Brabant koos ik er twee om nader te behandelen, namelijk het 'oeroude' en het 'katholieke Brabant'.

Het oeroude Brabant

Een mij na aan het hart liggend thema is de plaats van Sint-Willibrord in de Noord-Brabantse geschiedschrijving en in het algemeen de geschiedschrijving over het oudste, middeleeuwse verleden van Noord-Brabant. In 1939 schreef dr. P.C. Boeren (1909-1994) ter gelegenheid van Willibrords twaalfhonderdste sterfdag op verzoek van het 'Brabantsch Comité voor de St. Willibrordherdenking 1939' het boekje *Sint Willibrord. Apostel van Brabant*.⁵⁰ Het waren de hoogtijdagen van het zogenaamde 'rijke Roomsche leven', waarin het katholicisme zijn stempel leek te drukken op ieder aspect van het dagelijks leven. Uiteraard lag het op dat moment voor de hand op zoek te gaan naar de wortels van het katholieke Brabant en men kwam uit bij Willibrord. De vraag of Willibrord nu wel of niet eigenhandig in onze contreien had gedoopt en kerken had gebouwd, hield geleerden als de Nijmeegse hoogleraar Reinier Post - die Boerens these bestreed - en heemkundigen jarenlang bezig en brengt tot op de dag van vandaag de pennen in beweging.⁵¹ Vrome parochieherders en lokale historici waren in elk geval bereid zonder meer geloof te hechten aan iedere reminiscentie aan Sint-Willibrord in hun plaats, of het nu een zogenaamde dooppot of een zogenaamd naar hem genoemde akker betrof.⁵² Op deze wijze werd 'aangetoond' dat het katholieke, Romegetrouwe Noord-Brabant, dat zo moedig zijn geloof tegen de protestantse verdrukking had verdedigd, zijn antecedenten kon terugvoeren op niemand minder dan een heilige bisschop die bekend stond om zijn trouw aan de paus en traditioneel - maar ten onrechte, zo was de boodschap van Boeren - door het protestantse noorden was ingepalmd. Zoals door toedoen van Willibrord de christelijke (lees: katholieke) beschaving had gezegevierd over het heidendom, zo zegevierde in 1939 het katholicisme in 'Het gezegende land' Brabant.⁵³ Bevestiging van culturele eigenheid, van trouw aan de rooms-katholieke kerk en van superioriteit tegenover het protestantse noorden gingen hand in hand. Daarmee vervulde de 'Apostel-van-Brabant'-these een belangrijke rol in het conservatief-traditionalistische en emancipatoire gedachtegoed van *Brabantia Nostra*. Net als de these van 'het arme Brabant' zou ook Boerens interpretatie van Willibrord een hardnekkig leven leiden.

Het effect van de brochure van Boeren is namelijk geweest dat sindsdien Sint-Willibrord aan het begin van iedere Noord-Brabantse dorps- en streekgeschiedenis lijkt te moeten staan. Willibrord werd de *founding father* van het oeroude Brabant. Zelfs voor plaatsen waarvoor geen snipper bewijs is dat ze ooit een band hebben gehad met de zogenaamde Apostel van Brabant of zijn abdij in Echternach, wordt Willibrord opgevoerd als kerkstichter. Hij werd de legendarische stichter van menige dorps- en parochiegemeenschap waarin men sinds zijn dagen in saamhorigheid en trouw aan de kerk had samengeleefd. De realiteit is dat onze kennis van Willibrords activiteiten in het huidige Noord-Brabant gebaseerd is op slechts twee kalenderaantekeningen en zegge en schrijve acht oorkonden uit de jaren 698/699 tot 721. Deze zogeheten Willibrordoorkonden vormen het eerste samenhangende geheel van geschreven bronnen over Noord-Brabant en worden daarom volstrekt overbelicht. Omdat in de oorkonden slechts een schamel dozijn plaatsen wordt genoemd, kunnen we over tal van andere plaatsen die in dezelfde periode wellicht wel reeds

bestonden, toch niet veel met zekerheid zeggen. Maar het merendeel van de Noord-Brabantse dorpen bestond toen domweg nog niet. Zoals de kaarten bij Pim Verwers' proefschrift over de bewoningsgeschiedenis van Noord-Brabant laten zien, was er ten tijde van Willibrord nauwelijks bewoning buiten de streek langs de Maas, de Kempen, het stroomgebied van Leij, Dommel en Aa, en buiten enkele geïsoleerde plekken ten zuiden van Breda en op de Zoom.⁵⁴ Het valt voor veel lokale historieschrijvers maar moeilijk te verkroppen dat de onbeantwoorde vragen over de vroege Middeleeuwen vele malen talrijker zijn dan de antwoorden die deze karige bronnen ons kunnen geven. Toch gaat het niet aan de gaten in onze kennis dan maar met oeverloze speculatie te vullen, laat staan om - al even speculatief - nog vroegere, zelfs laat-Romeinse wortels van het christendom in Noord-Brabant te willen reconstrueren.⁵⁵

Inmiddels hebben historici en archeologen over deze periode volstrekt nieuwe en andere vragen gesteld en beantwoord. Met name de archeoloog Frans Theuws heeft op indringende wijze onze visie op de tijd van Willibrord bijgesteld, waarbij niet langer deze heilige in het middelpunt van de belangstelling staat, maar de Frankische elite die aan hem haar goederen schonk. De nadruk ligt daarbij op processen van politieke en religieuze machtsvorming en niet langer op kerstening en kerkbouw. Door de informatie uit de Willibrorddoorkonden en de bevindingen van talrijke opgravingen in een ruimere, bovenregionale en zelfs internationale context te plaatsen, heeft Theuws de sociale, politieke en culturele wereld van Texandrië in Willibrords dagen herschapen en daarmee internationaal de aandacht van collega-onderzoekers getrokken.

Ook heeft hij laten zien dat de laat-Merovingische en vroeg-Karolingische achtste eeuw voor deze contreien weliswaar gezien mag worden als een eerste expansieperiode, maar dat vooral de twaalfde eeuw in Noord-Brabant de werkelijke eeuw van economische expansie en van sociale, politieke en nederzettingsontwikkeling is geweest. Waar de Brusselse historicus Willy Steurs hiertoe vanaf de jaren zeventig het historische pad effende, heeft Theuws archeologisch het terrein verkend waarop sindsdien tal van beroeps- en vrijetijdshistorici zich hebben gewaagd.⁵⁶ De twaalfde eeuw, die elders in Nederland nauwelijks aandacht krijgt, staat door het onderzoek van onder anderen Bas Aarts en Karel Leenders in Noord-Brabant inmiddels stevig op de kaart.⁵⁷ In de laatste jaren vinden deze nieuwe inzichten ook ingang in de lokale geschiedschrijving. Daarbij is ook veel winst geboekt bij de reconstructie van de omvangrijke en wijdvertakte regionale aristocratie die het destijds in het Maas-Demer-Scheldegebied voor het zeggen had.

Met name het eerste deel van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, in 1979 uitgegeven door dr. H.P.H. Camps, heeft een belangrijke impuls gegeven aan de vernieuwing van onze inzichten omtrent de nederzettingsgeschiedenis van de Meierij en omtrent de sociale en politieke aspecten van de samenleving in de twaalfde en dertiende eeuw. Deel II van het *Oorkondenboek*, met betrekking tot de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom, zal in maart 2000 worden gepresenteerd.⁵⁸ Vooruitlopend daarop publiceerde Karel Leenders in 1996 zijn proefschrift, waarin hij het fundament legde voor een nieuwe nederzettingsgeschiedenis van West-Brabant. Gineke van der Ree-Scholtens deed hetzelfde voor de institutionele en rechtsgeschiedenis van de 'vrije' heerlijkheden in het noordoosten. Hoewel het werk aan de vervolgdelen van het *Oorkondenboek* in 1996 werd gestaakt, mogen we hopen dat er in enigerlei vorm vervolg zal worden gegeven aan dit project, dat vanuit het perspectief van de Noord-Brabantse geschiedbeoefening zoveel heeft opgeleverd en nog zal opleveren.⁵⁹ De opgedane kennis inzake de dynamiek van nederzettingontwikkeling en landschappelijke structuren heeft het in de jaren zestig en zeventig door onderzoekers als A.D. Kakebeek (1916-1990) ontwikkelde en in heemkundige kring zeer populair geworden beeld van een statisch landschap obsoleet gemaakt.⁶⁰ Helaas worden de actualiteit, het belang en relevantie van deze nieuwe inzichten omtrent de landschaps- en nederzettingontwikkeling in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd voor de huidige grote planologische ingrepen in het akker- en

beekdalenlandschap van Noord-Brabant nog te weinig onderkend.⁶¹

Doordat het eindjaar van het *Oorkondenboek* op 1312 is gesteld, is de daaropvolgende veertiende eeuw in het recente onderzoek onderbelicht gebleven. Het is verheugend dat in de afgelopen tijd de geschiedenis van deze 'vergeten eeuw' met name door vrijetijdshistorici opnieuw en met opmerkelijk succes bestudeerd wordt. Vooral door de studie van de hertogelijke en andere cijnsregisters, die alleen door langdurig en collectief monnikenwerk ontsloten kunnen worden, is veel aan het licht gebracht dat nieuw licht doet schijnen op de veertiende eeuw en op de daaraan voorafgaande en daaropvolgende eeuwen.⁶² Daarbij vormt de exemplarische studie van Peter Hoppenbrouwers over de economie en samenleving van het land van Heusden in de late Middeleeuwen het wetenschappelijk fundament.⁶³ Langzamerhand vervaagt dus de mythe van het oeroude Brabant uit de tijd van Willibrord en komt de focus te liggen op de latere Middeleeuwen, die vanuit wetenschappelijk oogpunt minstens zo interessant zijn.

Het katholieke Brabant

De schijnbaar homogene katholiciteit van Noord-Brabant in het verleden is, hoe we het ook wenden of keren, een belangrijke ingrediënt van de Brabantse identiteit. De mythe van het uniform katholieke Noord-Brabant wordt tot op de dag van vandaag van stal gehaald wanneer dat in de kraam van politici, kerkleiders of journalisten te pas komt. Nog in 1987-1988 werd een geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch gepubliceerd onder de ronkende titel *Zij maakten Brabant katholiek*, alsof het desastreus verlopen pausbezoek aan 's-Hertogenbosch in 1985 niet had aangetoond dat ook in Brabant het tij definitief was gekeerd.⁶⁴ Het nuanceren en relativeren van katholiciteit als vermeend hoofdbestanddeel van de Brabantse identiteit kan echter pas gebeuren als de geschiedenis van die beeldvorming en het recente verleden van bloei en neergang van Brabant als rooms bolwerk bestudeerd en geanalyseerd worden. Hier ligt een belangrijk onderzoeksterrein braak. In de na de voltooiing van de *Geschiedenis van Noord-Brabant* gepresenteerde *Leemtenlijst* wordt terecht de wenselijkheid onderstreept van onderzoek naar de belevingsaspecten van het religieuze bestaan en van moderne studies over bisschoppen en bisdommen, over de rol die religieuzen speelden in het kerkelijk en maatschappelijk leven, over de clerus en de praktijk van de zielzorg, over de betekenis van leken voor het katholicisme en over de religieuze volkscultuur.⁶⁵ Ook hier zal nieuw onderzoek onvermijdelijk leiden tot de ingrijpende nuancering van een bestaand maar achterhaald geschiedbeeld.

Met het verbinden van confessionaliteit aan de culturele identiteit van Brabant gaat men immers voorbij aan het feit dat Noord-Brabant nooit homogeen katholiek is geweest en er zelfs - in de Langstraat en in het uiterste noorden en noordwesten - tal van plaatsen zijn waar de meerderheid van de bevolking van protestantsen huize is.⁶⁶ Historisch gezien kunnen we niet spreken van een puur katholiek gewest, al maakten de protestanten nooit meer dan circa 12 % van de bevolking uit.⁶⁷ In 1947 bereikten de rooms-katholieken met 89,4 % het hoogste bevolkingsaandeel.⁶⁸ In 1986 noemde nog 57,8 % van de Noord-Brabantse bevolking zich rooms-katholiek. Hoe wisselvallig de verhouding tussen katholiek en protestant kon zijn, heeft Charles de Mooij in zijn dissertatie uit 1998 laten zien: Bergen op Zoom, rond 1650 een stad waarvan de bevolking voor bijna tweederde gereformeerd en voor eenderde katholiek was, maakte vervolgens een proces van herkatholisering door, waardoor aan het einde van de achttiende eeuw de verhoudingen precies omgekeerd lagen.⁶⁹ We mogen ook niet vergeten dat vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw steeds meer joden zich in de Brabantse steden vestigden en vanaf het begin van de negentiende eeuw ook in de dorpen, waarvan verscheidene een synagoge kenden.⁷⁰ Er is dus steeds sprake geweest van religieuze diversiteit, hoe bescheiden ook, en van interactie tussen de verschillende denominaties. Ook al

heeft lang het beeld overheerst van een vijandige verhouding tussen de publieke gereformeerde kerk en de naar de schuurkerken verdreven Brabantse katholieken ten tijde van de Republiek, de proefschriften van Gerard Rooijackers over de volkscultuur en Henk Roosenboom over de dorpsschool in de Meierij van Den Bosch hebben aangetoond dat er op het platteland en in de steden sprake was van een grote mate van omgangsoecumene.⁷¹ Noord-Brabantse katholieken en protestanten in de late zeventiende en achttiende eeuw kunnen zeker niet beticht worden van religieuze scherpslijperij: met name in de achttiende eeuw was er beduidend minder sprake van de aanvankelijke zendingsijver van de protestanten en van 'paapse stoutigheden' van de zijde van de katholieken.

In de afgelopen jaren wordt religieuze volkscultuur niet meer gezien als iets vanzelfsprekends, als de continue grondtoon en stabiele hartenklop van de Brabantse ziel, om maar eens wat woorden te ontlenen aan het retorisch arsenaal van de grote ideoloog van het Brabantse eigene, dr. P.C. de Brouwer (1874-1961), die in 1929 schreef: "Brabants" en "Katholiek" zijn ongeveer synoniem'.⁷² We hebben volksreligiositeit leren zien als een verschijnsel dat door kerkelijke overheden, religieuze orden en clerus geaccapareerd en op strategische wijze geïnstrumentaliseerd kon worden om bepaalde orthodoxe leerstellingen en morele waarden ingang te doen vinden bij het gelovige volk. Hoe dat in de zeventiende en achttiende eeuw gebeurde met bedevaarten, heeft Marc Wingens in zijn proefschrift laten zien.⁷³ In plaats van lokale heiligen werden door de kerkelijke overheid Onze-Lieve-Vrouw en het Heilig Sacrament op de voorgrond geplaatst. Hetzelfde gebeurde met broederschappen en de beeldcultuur. Anderzijds was dat volk geen passieve ontvanger van normen en waarden van hogerhand. Er vond dus een continue wisselwerking plaats tussen normering van bovenaf en geleefde praktijk van onderaf. Er was geen sprake van een eenzijdig 'beschavingsoffensief', maar eerder van een voortdurende dialoog, waardoor de vraag 'Wie beschaaft wie?' eigenlijk niet beantwoord kan worden.⁷⁴

Zo worden thans ook de drijfveren van de patriotten, de Nederlandse revolutionairen aan het einde van de achttiende eeuw, niet meer louter religieus gedeut. Nog in de jaren vijftig schreef de afgelopen december overleden Tilburgse hoogleraar Frans J.H.M. van der Ven (1907-1999) het patriotse optreden van de Brabantse patriotten toe aan een gerechtvaardigd streven naar emancipatie van hun gewest en van het katholicisme.⁷⁵ Met name Ton van de Sande en Joost Rosendaal hebben laten zien dat de revolutionaire ontwikkelingen in Brabant binnen de landelijke veranderingen geplaatst dienen te worden en niet meer als exclusief Brabants gezien. Het eigen karakter van de revolutie was evenmin Brabants, en zeker niet rooms-katholiek. Deze bracht wel de emancipatie van de katholieken en van het gewest, maar de drijfkracht hiertoe kwam uit een geloofsgrenzen overschrijdende, algemeen christelijke geest.⁷⁶

De achterhaalde visie als zou Brabant door de eeuwen heen uniform en kerkgetrouw katholiek zijn geweest, wordt ingegeven door het feit dat we het verleden van vóór 1853, voor het herstel van de katholieke hiërarchie in Nederland, bezien als door een prisma, te weten de periode tussen 1850 en 1950. In die honderd jaar speelde zich eerst de grote emancipatie van de Noord-Brabantse katholieken af en werd vervolgens het religieuze en maatschappelijke leven meer dan ooit tevoren beheerst door de Kerk.⁷⁷ De eerste fase in die honderd jaar, te situeren in de tweede helft van de negentiende eeuw, wordt gekenmerkt door een devotionaliseringsproces en een rekatholisatie in ultramontaanse zin.⁷⁸ Opnieuw vond er - na aanvankelijke pogingen tot uitroeiing - na circa 1875 een ingrijpende kerkelijke toe-eigening van de bestaande volksreligiositeit plaats.⁷⁹ Opnieuw werden bestaande devotionele en semi-religieuze praktijken getransformeerd en 'beschaafd' naar orthodoxe en ultramontaanse snit, veelal onder het mom van restauratie. De Brabantse schuttersgilden zijn daarvan een mooi voorbeeld. Opmerkelijk is nu dat daarbij ook de regionale eigenheid werd aangewend. Om Nissen te citeren: 'In de organisatie van de volksreligiositeit werden regionale tradities

rond cultusplaatsen door de kerkelijke overheid en de zielzorgers tot pastorale instrumenten gemaakt in dienst van het streven naar zelfbehoud van de kerk. Kerkelijk geloof en volksreligiositeit leken daardoor identiek te worden en confessionele identiteit en regionale eigenheid leken eveneens identiek te worden. De denkbeeldige samenhang tussen confessionele identiteit en regionale volksaard is een produkt van de georganiseerde vroomheid van de negentiende eeuw. 'Het katholieke Limburg' en 'het katholieke Brabant' zijn toen uitgevonden.⁸⁰ Een voorbeeld hoe legitimatie van kerkelijk en klerikaal gezag, devotie-normering en vorming van een lokale religieuze identiteit hand in hand konden gaan, ontleen ik aan een in voorbereiding zijnde bundel over Sint-Oedenrode en de Sint-Odaverering. Daarin zal de heemkundige Richard de Visser laten zien hoe pastoor A.J. van Erp (1860-1945), pastoor van Sint-Oedenrode tussen 1903 en 1944, decennialang alles op alles zette om de verstofte Sint-Odaverering te doen herleven.⁸¹ Deze herleving stond voor Van Erp volledig in het teken van 'herstel van de oneer' die de heilige Oda in de Generaliteitsperiode was aangedaan. Daarbij appelleerde hij uitdrukkelijk aan de lokale trots van zijn parochianen.⁸²

De tweede, de beeldvorming geheel overheersende fase van de 'kerkelijk-religieuze eeuw' tussen 1850 en 1950 was die van 'het rijke Roomsche leven', die welbeschouwd maar kortstondige periode van overspannen bloei, waarvan het hoogtepunt lag tussen de jaren 1917 (jaar van de financiële gelijkstelling tussen openbaar en bijzonder onderwijs) en 1954 (jaar van de uitvaardiging van het bisschoppelijk Mandement *De katholieke in het openbare leven van deze tijd*). Deze fase kenmerkt zich door een bijna volledige klerikalisering van het religieuze en maatschappelijke leven, met name van het onderwijs, de gezondheidszorg en het verenigingsleven. Wij, levende getuigen of nazaten van de generaties van dat 'rijke Roomsche leven', hebben moeite ons de kerkelijke en religieuze situatie van vóór 1850 voor te stellen zonder het klerikale en ultramontaanse overwicht en het triumfalisme van die periode.

Maar zelfs voor de honderd jaren tussen 1850 en 1950 gaat het beeld van Brabant als monolithisch rooms blok niet op. Ton Wagemakers heeft bijvoorbeeld laten zien dat tot circa 1918 in Tilburg geen sprake was van een gesloten front van maatschappelijke elite en katholieke clerus: de gevleugelde uitspraak dat de fabrikant en de pastoor zouden samenspannen om de arbeiders arm respectievelijk dom te houden, ging dus zeker niet altijd op.⁸³ Ook bij de stichting van de NCB, de standsorganisatie voor Noord-Brabantse boeren, in 1896 was het, aldus Ton Duffhues, zeker niet zo dat de boerenbonden in een handomdraai door de parochiegeestelijkheid onder aanvoering van pater Gerlacus van den Elsen of op commando van de bisschoppen van de grond werden getild. De lokale boerenbonden kozen aanvankelijk voor samenwerking op algemeen christelijke grondslag en pas vanaf 1918 kreeg het katholieke en organisatorische eenheidsstreven hoge prioriteit.⁸⁴

Ogenschijnlijk en naar buiten toe gesloten maar in werkelijkheid intern verdeeld en niet van onderaf gedragen, dat zou wel eens een realistische typering kunnen zijn van het rooms-katholicisme in Noord-Brabant tijdens het Interbellum en kort na de Tweede Wereldoorlog. Schuilt in die interne zwakte mogelijk een deel van de verklaring voor de snelle en vroege secularisering onder katholieken vanaf het midden van de jaren vijftig? Of is het een normale uitkomst van een emancipatieproces dat de geëmancipeerde groep opgaat in een groter geheel? Om op deze vragen een antwoord te geven is een sociaal-historisch en etnologisch onderzoek naar de katholieke identiteit en cultuur in Noord-Brabant tussen 1917 en 1967 noodzakelijk. Wanneer we de laatste decennia van de twintigste eeuw overzien, dan lijkt het proces van secularisatie en ontkerkelijking in Noord-Brabant vanaf de jaren zestig het meest ingrijpend te zijn geweest voor het beeld en zelfbeeld van Noord-Brabant. Dit proces heeft het aangezicht van Brabant letterlijk en figuurlijk een metamorfose doen ondergaan. Priesters en paters, fraters en zusters, kerken, kloosters en scholen verdwenen binnen twintig, dertig jaar uit het stads- en dorpsbeeld. Katholieke bolwerken, in de eerste vijftig jaar van de

twintigste eeuw opgetrokken alsof ze nooit meer zouden kunnen worden geslecht, verkruiden in een oogwenk. De katholieke zuil bleek een reus op lemen voeten.⁸⁵

Desondanks worden beeld en zelfbeeld van Noord-Brabant nog steeds in sterke mate bepaald door die katholieke identiteit. Ontkerkelijking of niet, oude en - heel opmerkelijk - nieuwe 'katholieke folklore' in de vorm van bedevaarten, oogstdankfeesten, het strooien van snoepgoed uit de kerktoren, kerststalshows, et cetera, is nog steeds de belangrijkste smaakmaker van de verbeelde, al dan niet vermeende Brabantse identiteit.⁸⁶ De Brabantse feestkalender blijft geënt op de kerkelijke en ook in het alledaagse leven blijven katholieke elementen een rol spelen. Zo komt er in het katholieke zuiden op vrijdag nog steeds vaker vis op tafel dan in de rest van Nederland, terwijl we toch mogen aannemen dat vrijwel niemand op die dag vis eet om te voldoen aan de - overigens in 1983 afgeschafte - voorschriften voor vasten en onthouding.⁸⁷ Kortom, met Peter Nissen kunnen we stellen dat religieuze volkscultuur, net als het gildenwezen, een icoon van het 'Brabants eigene' is en blijft.⁸⁸ Het hoe en waarom van deze ontwikkeling staan ons echter niet helder voor de geest.

Daarom dienen thema's als twintigste-eeuwse volksreligiositeit, devotionele en religieuze praktijken, de spanning tussen klerikale normering en geleefde lekenpraktijk, en de rol van de religieuzen in ziekenzorg en onderwijs in Noord-Brabant nader bestudeerd te worden.⁸⁹ Er is al wel veel voorwerk verricht in de vorm van documentaire beschrijvingen in jubileumboeken van instellingen en parochies. Ook de materiële cultuur in de vorm van devotionalia is uitvoerig in kaart gebracht.⁹⁰ Maar met name de belevingskant van het roomse volksgeloof is slecht gedocumenteerd, met uitzondering van de heiligenverering en de bedevaarten.⁹¹ Ook de relikverering werd onlangs door Evelyne Verheggen in twee artikelen verkend.⁹² Ik wil ook niet onvermeld laten dat we voor het bisdom 's-Hertogenbosch beschikken over een uniek document in de vorm van de memoires van oud-bisschop Jan Bluysen, waarin hij rekenschap aflegt van zijn drijfveren, aanpak en visie in de jaren dat hij als seminariedirecteur, hulpbisschop en bisschop ten nauwste betrokken was bij de kerkelijke veranderingen vanaf de jaren vijftig.⁹³

'Nu het nog kan', zouden in een *oral-history*-project op basis van egodocumenten en diepte-interviews de ervaringen van een snel kleiner wordende generatie leken en geestelijken met kerk, geloof en devotie kunnen worden vastgelegd. Een dergelijk onderzoek naar de katholieke cultuur in Noord-Brabant zou een belangrijke bijdrage leveren aan het inzicht in het karakter van de Brabantse identiteit en de niet-katholieke en niet-kerkelijke generaties van heden en toekomst een instrument in handen geven om de verdwenen leefwereld van hun ouders en grootouders te begrijpen. Ook zou dit onderzoek recht doen aan de verdiensten van de religieuze en lekenpioniers op het vlak van onderwijs en gezondheidszorg, die de basis hebben gelegd voor het welzijn van de huidige Noord-Brabantse bevolking.⁹⁴ Ongedocumenteerde gebruiken en rituelen zouden voor ons en het nageslacht worden vastgelegd. Juist op dit moment dreigen veel aspecten van de geschiedenis en cultuur van die uitzonderlijke periode die wij plegen aan te duiden als 'het rijke Roomsche leven', te verdwijnen. Devotionele gebruiken en klerikale humor, om maar wat te noemen: ze verdwijnen met iedere leek en geestelijke van boven de zestig die overlijdt. Ten slotte zou een goede analyse van juist het schijnbaar overheersende katholieke aspect van de Brabantse identiteit dat katholieke overwicht in perspectief plaatsen, waardoor er meer ruimte komt voor het perspectief van de andersdenkenden: de protestanten, de socialisten, de neutralen.

Ik zie hier uitstekende mogelijkheden voor interdisciplinair historisch en etnologisch onderzoek. Als novice op het terrein van de volkskunde waag ik mij op dit moment nog niet aan *sweeping statements*. Heel traditioneel leg ik getuigenis af van mijn overtuiging dat historisch onderzoek naar institutionele structuren en de van hogerhand aangereikte normen en waarden geconfronteerd moet worden met onderzoek naar de geleefde praktijk, de religieuze volkscultuur. Volkscultuur, het object van de etnologie, was - zo heb ik uit de

recent geactualiseerde *mission statements* van Nederlandse etnologen begrepen - vroeger vooral de cultuur van de authentieke ander: de boer, de visser, de ambachtsman, die werd bestudeerd door lieden die van die cultuur geen deel uitmaakten. Volkskunde bestudeerde dus bijna per definitie niet de eigen cultuur, maar een 'vreemde' cultuur, de cultuur van het zogenaamde 'gewone volk'. Thans wordt volkscultuur veel meer gedefinieerd als de optelsom van groeps culturen, gefundeerd op een culturele basis die door brede lagen van de samenleving wordt gedeeld. Met andere woorden: het merendeel van de bevolking heeft min of meer dezelfde opvattingen, tradities en gewoonten. Dat is de sterke onderstroom van de volkscultuur. Daaraan geven specifieke groepen een eigen inkleuring doordat hun opvattingen, tradities en gewoonten verschillen van die van andere groepen. Bovendien is het besef doorgedrongen dat niemand exclusief deel uitmaakt van maar één groeps cultuur. In de huidige samenleving maakt ieder individu deel uit van verscheidene groepen of culturele sectoren, ieder met hun eigen groeps cultuur en gedragsrepertoire.⁹⁵ Het zal duidelijk zijn dat een onderzoek naar katholieke identiteit en volksreligiositeit in Noord-Brabant in het Interbellum en de naoorlogse periode prachtig aansluit bij deze nieuwe benadering. Nauwe samenwerking met het Nederlands Centrum voor Volkscultuur in Utrecht en het Meertens Instituut in Amsterdam ligt voor de hand. In de onderzoeksgroep Nederlandse etnologie aan laatstgenoemd instituut vindt onderzoek plaats op het onderzoeksterrein religieuze cultuur, waarbij 'de rol van religie en het belang van religieuze cultuur in zijn algemeenheid' in de hedendaagse samenleving worden bestudeerd, niet alleen de traditionele gezindten, maar ook uitingen van niet of nauwelijks kerkgebonden religiositeit, spiritualiteit en sacraliteit.⁹⁶ Ik zal graag meewerken aan het openleggen van Noord-Brabant als wetenschappelijk testterrein. Ook met de collega's van de met deze universiteit verbonden Theologische Faculteit wil ik graag het gesprek aangaan om de mogelijkheden van samenwerking op dit terrein te verkennen.

Bij wijze van epiloog

De hiervoor genoemde verschuivingen in de traditionele geschiedbeelden van Brabant dienen aanleiding te geven tot aanpassing van het zelf- en geschiedbeeld van de Brabanders en tot toepassing in de verschillende niveaus van geschiedschrijving. In de eerste plaats is er een duidelijke behoefte aan nieuwe syntheseswerken. Het is de maatschappelijke plicht van wetenschappelijk werkende historici hun inzichten op een bevattelijke en overzichtelijke wijze voor te stellen aan het geïnteresseerde publiek. In dit verband kunnen de inspanningen van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt en zijn team van auteurs ten behoeve van de driedelige *Geschiedenis van Noord-Brabant* niet genoeg geprezen worden.⁹⁷ Daarin hebben zij de stand van historisch onderzoek over de laatste twee eeuwen op een handzame en toegankelijke manier samengevat. Zelf heeft prof. Van der Eerenbeemt onlangs ook in kort bestek een blauwdruk voor een geschiedenis van Noord-Brabant vóór 1796 gegeven.⁹⁸ Het verheugende initiatief om vanuit de vier Belgische gewesten en het Nederlandse Noord-Brabant, die vroeger samen het hertogdom Brabant vormden, te komen tot een overzicht van de geschiedenis van het hertogdom doet hopen dat een actuele synthese inderdaad in aantocht is.

Voorts is er behoefte aan lesmateriaal voor het basis- en voortgezet onderwijs waarin ook de Noord-Brabantse geschiedenis een plaats heeft en deze beschreven wordt als onderdeel van de algemene Nederlandse geschiedenis.⁹⁹ Terecht beklagden destijds mijn leerlingen van 2-atheneum in Boxmeer zich over het feit dat het hun uit hun schoolboekje absoluut niet duidelijk werd hoe het de inwoners van Boxmeer tijdens de Tachtigjarige Oorlog was vergaan. Erfgoededucatie als middel tot grotere cultuurparticipatie verdient een eigen structuur en een forse financiële injectie. Misschien kunnen we samen ook eens nadenken

over het opstellen van een nieuwe canon van historische personen en gebeurtenissen die de Brabantse geschiedenis hebben gemaakt.¹⁰⁰ De vijf boeiende delen die inmiddels verschenen in de reeks *Brabants biografieën* zijn daartoe al een belangrijke aanzet.¹⁰¹ Al eerder sprak ik over de behoefte aan nieuwe geschiedbeelden en vooral geschiedverhalen, want '[z]onder verhaal zijn feiten sprakeloos'. In dezen zou het zinnig zijn als historici te rade gaan bij de Noord-Brabantse literatoren.¹⁰² Een historische bloemlezing uit de Noord-Brabantse literaire productie van de twintigste eeuw zou ongetwijfeld een boeiend geschiedverhaal over Noord-Brabant in de bijna achter ons liggende eeuw opleveren, waarbij we in ieder geval moeten denken aan romans van auteurs als A.M. de Jong (1888-1943), Antoon Coolen (1897-1961) en Anton M.H. Roothaert (1896-1967), het proza en de poëzie van auteurs rond het tijdschrift *Brabantia Nostra*, zoals de al genoemde Tilburgse hoogleraar Frans van der Ven alias Frank Valkenier, maar ook aan werk van recentere auteurs als de streekromanschrijver Toon Kortooms (1918-1999), de filosoof-essayist Cornelis Verhoeven (* 1927) en de grachtengordel-Brabander A.F.Th. van der Heijden (* 1951). Wat de laatst genoemde auteur bijvoorbeeld aan herinneringen aan Geldrop en de Eindhovense wijk Stratum heeft neergeschreven in deel I van zijn romancyclus *De tandeloze tijd*, behoort tot het meest beeldende dat geschreven is over Noord-Brabant ten tijde van de modernisering in de jaren vijftig en zestig.

Ten slotte vraagt de recente vernieuwing in de Brabantse geschiedenis om toepassing in de lokale geschiedenis. Bij veel lokale historici heerst de misvatting dat datgene wat ooit over de geschiedenis van hun dorp of stad geschreven is, behoort tot de canon der onfeilbaarheden. Het getuigt echter van kritische zin onder ogen te zien dat zelfs datgene wat eerbiedwaardige geschiedschrijvers hebben opgeschreven, niet tot 'heilige feiten' mag worden verheven. De wetenschap heeft sindsdien niet stilgestaan. Kritiek op het werk van deze pioniers is geen aanval op deze mensen zelf, maar laat juist zien dat zij bouwstenen hebben bijgedragen waarop ook nu nog kan worden voortgebouwd. Dat het resulterende bouwwerk er heel anders uitziet dan deze grondleggers ooit hebben kunnen dromen, doet daar niet aan af.¹⁰³ Noord-Brabant heeft de laatste twintig jaar de publicatie gezien van een stroom aan lokale geschiedenissen, van de bekende 'Rabobankboeken', waarvan de aantrekkingskracht meestal ligt in het obligate 'praatje bij een plaatje', tot serieuze stads- en dorpsgeschiedenissen. Gelukkig is er de laatste jaren een duidelijke tendens om het accent te leggen op de veelvormigheid en dynamiek van het verleden: het doel is niet langer het schrijven van 'de' geschiedenis van een dorp, maar van 'een' geschiedenis. Het boekstaven van feiten maakt plaats voor discussie en kritische reflectie.¹⁰⁴

Nu is de tijd aangebroken om de hand aan de ploeg te slaan en naast de talrijke stads- en dorpsgeschiedenissen die op de markt zijn verschenen, ook te werken aan regionale studies en syntheses. Ik wens u en mezelf toe dat ik in staat zal zijn u te inspireren tot het waarmaken van de mogelijkheden van het maakbare verleden. Of, om met de slogan van een voormalig Brabants bedrijf te spreken: 'Let's make things better, let's make history'.

Noten

1. Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar 'Cultuur in Brabant in sociaal wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur' aan de Katholieke Universiteit Brabant op vrijdag 11 februari 2000; eerder verschenen in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 270-309 en in uitgesproken vorm (inclusief dankwoord) als *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw* ([Tilburg en 's-Hertogenbosch 2000]). Bij het schrijven van deze rede heb ik kunnen profiteren van gesprekken en interviews met verscheidene personen, van wie ik hier Martien van Asseldonk, Emmanuel Naaijken, Joost Rosendaal en Luran Toorians wil noemen en bedanken. Speciale dank gaat uit naar Jan van Oudheusden, destijds directeur van de stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, en Albert van der Zeijden van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, die deze tekst nog voor het uitspreken ervan aan een kritische lezing onderwierpen.
2. De Staten-Generaal werden dezelfde dag nog werden omgezet in de Nationale Vergadering. W.A. van Ham, 'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795' in: W.A. van Ham, J.G.M. Sanders en J. Vriens, red., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996) 13-46, 35.
3. Ik sluit hiermee aan bij de naamsverandering die onlangs werd doorgevoerd aan het Meertens Instituut. Zie Hans Bennis, *Het oog op de toekomst. Onderzoeksplan 2000-2005 Meertens Instituut* ([Amsterdam] 1999) 20.
4. Ik zal proberen consequent te zijn en van 'Noord-Brabant' spreken wanneer ik de huidige provincie bedoel, en van 'Brabant' wanneer ik het over het aloude hertogdom heb. Niettemin wordt 'Brabant' vaak gebruikt als 'totum pro parte' en ook ik zal niet steeds aan dat taalgebruik ontsnappen.
5. Hetzelfde geldt - mutatis mutandis - uiteraard ook voor ander provincies. Zie bijvoorbeeld Albert van der Zeijden, 'Een verlaten land met talloze wonderlijke gebruiken'. *Volkskunde en de constructie van een Drentse regionale identiteit*, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 130 (1999) 68-91, over de manier waarop negentiende- en twintigste-eeuwse volkskundigen de Drentse volkscultuur gebruikten om hun eigen identiteit te markeren en vorm te geven. In hun benadering vielen volkscultuur en regionale identiteit samen.
6. Vergelijk A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect, 1850-1918* (Zwolle en Zeist 1995).
7. Zie over de mogelijkheid van de geschiedwetenschap om tot 'toenemend inzicht' te komen en over de geschiedenis als leerproces D.J. van Baar, 'Geschiedenis: een proces van vallen en opstaan' in: S.W. Couwenberg, red., *Op de drempel van een nieuwe eeuw. Civis Mundi. Jaarboek 1999* (Baarn 1999) 51-60 (met dank aan A.C. Maas uit Leende, die me op dit artikel wees).
8. Zie Paul Kuypers, 'Brabant bestaat niet. Een paar notities bij het huidige brabantdebat', *Brabantia* 31 nr. 4 (1982) 131-135; Paul Kuypers, 'Onverwerkt verleden. Over-leven in Brabant' in: Piet de Kroon e.a., red., *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland. Derde reeks 8 ([Tilburg] 1997) 167-197, met name 167-169.
9. Over regionale geschiedbeoefening: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, J.D. van der Harten en B.H. Slicher van Bath, *Op weg naar een visie op het verleden. Bespiegelingen ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1964-1974*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 30a (Tilburg 1974); I.J. Brugmans e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden. Symposium ter gelegenheid van het verschijnen van het 50e deel in de reeks "Bijdragen". 's-Hertogenbosch 23 april 1982*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982); H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Driestromenland in het historisch bedrijf. Lokaal - regionaal - interregionaal*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 70 (Tilburg 1986); A.W.Th. van den Oord, 'Natuurlijke charme, pikanterieën en cosmetica; een visie op toekomstige lokale geschiedschrijving' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Brabants verleden in de toekomst. Visies op historisch onderzoek. Congres Evoluon Eindhoven 22 oktober 1997* ('s-Hertogenbosch 1997) 13-25 (ook in: *Brabants Heem* 50 (1998) 101-109); J.A. van Oudheusden, 'De toekomst van de regionale geschiedbeoefening in Noord-Brabant' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Brabants verleden in de toekomst. Visies op historisch onderzoek. Congres Evoluon Eindhoven 22 oktober 1997* ('s-Hertogenbosch 1997) 27-40; Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Tussen dilettantisme en deskundigheid. Vijftig jaar tijdschrift *Brabants Heem* en de geschiedbeoefening', *Brabants Heem* 50 (1998) 41-51; Peter Nissen, 'Lezing: De nieuwsgierigheid voorbij. Over het belang van historisch onderzoek', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 259-264.
Over (Noord-Brabantse) identiteit: Willem Frijhoff, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 614-634; Gerard Rooijackers, 'De ideologie van het heem' in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans en Hugo Jacobs, red., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in*

Nederland. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 25 (Amsterdam 1996) 5-27; de bijdragen van Peter J.A. Nissen ('Brabanders en andere mensen. Acht overwegingen over identiteit en stereotypen'), Gerard Rooijackers ('Een ontzield geschonden. De Brabantse ziel als ideologische constructie') en Jan [A.F.M.] van Oudheusden ('Vervagende beelden over Brabant') in: *De Brabantse ziel..... Herkenbare identiteit, misplaatste stereotypen?* (= *Tussen Paradijs en Toekomst. Nieuwsbrief van de heemkundige kring 'Ioannes Goropius Becanus' en de stichting Geschied- en Oudheidkundig Museum Hilvarenbeek en Diessen* 15 nr. 42 (1996)), respectievelijk 5-10, 19-24 en 25-29; Jan Scheirs, Ad Vingerhoets en Jolijn Hendriks, 'Hoe zit het nou echt met dat Brabantse karakter? De Brabantse persoonlijkheid gezien door een psychologische bril', *Brabants Heem* 49 (1997) 81-90 (met reacties van Karel Leenders ('Brabantse persoonlijkheid, methodologische problemen') en Gerard Rooijackers ('Kleine verschillen, grote constructies' en een 'Weerwoord' door Jan Scheirs, *Brabants Heem* 50 (1998) 75-77); P.J.A. Nissen, 'De ontdekking van de regio. Een wereld van kleine verschillen', *Alledaagse Dingen* 6 nr. 1 (2000) 6-9.

Over volkskunde: Ton Dekker, Paul Post en Herman Roodenburg, red., *Antiquaren, liefhebbers en professoren. Momenten uit de geschiedenis van de Nederlandse Volkskunde* (= *Volkskundig Bulletin* 20 nr. 3 (1994)), met name Paul Post, 'Volkskunde in Nederland. Notities over disciplinaire eigenheid', 229-243; W.Th.M. Frijhoff, *Volkskunde en cultuurwetenschap: de ups en downs van een dialoog*. Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen. Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 60 no. 3 (Amsterdam 1997); Peter Nissen, 'Tussen beschrijven en bevragen. Vijftig jaar tijdschrift *Brabants Heem* en de volkskunde', *Brabants Heem* 50 (1998) 121-131; Bennis, *Het oog op de toekomst*. Over de plaats van heemkunde: Peter Nissen, 'Heemkunde tussen ideologie en wetenschap', *Brabants Heem* 49 (1997) 1-8.

10. Ik doe dat onder meer als bijdrage aan de al in 1997 door Jan van Oudheusden bepleite discussie 'over de vraag welke onderzoeksthema's we binnen de verschillende disciplines het liefst met voorrang uitgewerkt zouden willen zien' (...) ten einde te komen tot 'een breed gedragen consensus over de richting waarin het historisch onderzoek zich in de komende jaren zou moeten ontwikkelen en over de thema's die daarbij een accent verdienen' (Van Oudheusden, 'De toekomst', 29).

11. Zie de artikelenreeks over de economische ontwikkeling van Nederland in de laatste jaren in *NRC Handelsblad* van 11, 16 en 25 november en 1, 10, 17, 21 en 23 december 1999.

12. Zie Peter Nissen, *De folklorisering van het onalledaagse* (Tilburg 1994) 7-8; Gerard Rooijackers, 'Van ontaard broederschap naar katholieke voorhoede', *De Gildetrom* 43 (1996) 36-37; Carlo Bijvelds, 'Van 'Zuipschutjes' tot cultuurdragers. Verval en herstel van de Brabantse schuttersgilden tijdens het Interbellum', *Brabants Heem* 50 (1998) 62-71.

13. Naar de eerste regel van het 'Sonnet voor Brabant' van Harriet Laurey ("Op weg naar Brabant wordt de wereld warmer"; weergegeven bij J.L.G. van Oudheusden, 'Brabant opgelost' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997) III 350-356, 352). Zie Jutta Chorus, 'Het grote thuiskomen. De neo-imperialistische droom van randstedelingen in Brabant', *NRC Handelsblad* 5 september 1998 p. Z 37.

14. Voordracht tijdens de Vierde Mediëvistendag getiteld 'Verbeelding en Werkelijkheid' van de Onderzoekschool Mediëvistiek, Utrecht 10 oktober 1998.

15. Met dank aan Martien van Asseldonk, met wie ik dit onderwerp besprak.

16. Onderzoek uitgevoerd door Peter Ester en Henk Vinken (Katholieke Universiteit Brabant) en Isabelle Diepstraten (Fontys Hogescholen). Zie <http://www.kub.nl/globus/english/publicat.asp>

17. Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering* (Nijmegen 1999) 111-112. Zie ook de bespreking door Jo Tollebeek in *NRC Handelsblad* 1 oktober 1999.

18. Vergelijk Gerard Rooijackers, 'Het leven van alledag benoemen. Cultureel erfgoed tussen ondernemerschap en nieuwe technologie', *Boekmancahier* 11 (1999) 275-290, 276, die erop wijst dat we de onbedwingbare neiging hebben ons cultureel erfgoed te esthetiseren (mooier te maken), te reïficeren (te zien als een tastbaar ding) en te musealiseren (als een eerbiedwaardig relict in een museum en achter glas bij te zetten): 'wat in feite een mentale constructie is die op de werkelijkheid wordt geprojecteerd, wordt in de praktijk veelal als de realiteit gezien'.

19. Nissen, *De folklorisering*.

20. Sjoerd de Jong, 'Oververhit poldervolk. Staalkaarten van het nieuwe Nederland', *NRC Handelsblad* 7 januari 2000, Boeken p. 1. 'Big Brother' werd van september tot eind december 1999 dagelijks uitgezonden door Veronica.

21. Perry, *Wij herdenken*, 109.

22. Over de soms wat neerbuigende kritiek van professionele historici op de al dan niet vermeende trivialisering, folklorisering, sentimentalisering en idealisering van het verleden door 'amateurs' zie Albert van der Zeijden, 'Het gedeelde erfgoed', *Alledaagse Dingen* 3 nr. 4 (1997) 3-6, 5-6 (reactie op Ed Jonker, 'De betrekkelijkheid

van het moderne historische besef', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 30-46). Over de verhouding tussen professionele en amateuristische geschiedbeoefening in Vlaanderen: Luc François, 'Lokale geschiedenis voorbij de kerktoeren' in: Raoul Bauer e.a., *Tussen herinnering en hoop. Geschiedenis en samenleving* (Leuven 1998) 121-138.

23. Zie ook Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* 29 januari 2000, p. 6, over de noodzaak ten behoeve van de 'inburgering' van nieuwkomers de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis serieus te nemen: 'De wegwerpmanier waarop in Nederland is omgesprongen met nationaal besef werkt (...) niet uitnodigend. We slaan onszelf op de borst omdat we denken er geen te hebben. (...) Nu heerst te veel het postmoderne geschiedenisbeeld waarin elk 'wij' onmiddellijk verdacht is. (...) Een gemakzuchtig multiculturalisme maakt school omdat we onvoldoende onder woorden brengen wat onze samenleving bijeenhoudt. We zeggen te weinig over onze grenzen, koesteren geen verhouding tegenover het eigen verleden en bejegenen de taal op een nonchalante manier. Een samenleving die zichzelf verloochent heeft nieuwkomers niets te bieden'. Door de Nederlandse taal, cultuur en geschiedenis serieuzer te nemen ontstaat 'de mogelijkheid (...) deel te nemen aan de collectieve herinnering zoals die gestalte krijgt in Nederland. Waarom zouden kinderen die de rest van hun leven hier doorbrengen, niet lastiggevallen worden met de geschiedenis van het land waarin ze leven?' Zie ook de reacties van Paul van der Veer en van ingezonden-brieven-schrijvers in *NRC Handelsblad* van 5 februari 2000. De Nijmeegse cultuurfilosoof Gerrit Steunebrink noemt daarin Scheffers stuk 'onevenwichtig' maar geeft hem gelijk 'dat de islamitische nieuwkomers niet delen in ons ethos dat op gezamenlijke herinneringen stoelt. De taak van de multiculturele samenleving bestaat daarin, een nieuwe gedeelde biografie van positieve herinneringen mogelijk te maken.'

24. Over de relatie tussen cultureel erfgoed en actuele kunsten: Rooijackers, 'Het leven van alledag benoemen', 280.

25. Perry, *Wij herdenken*, 112.

26. Zie Nelleke Noordervliet en J.P. Sigmond en E. Sint Nicolaas, red., 'Op de zee van de tijd'. *Een geschiedenis van Nederland* (Zwolle 1999)

27. Deze weerspiegelt de eenzijdigheid van het Nederlandse geschiedbeeld, dat vooral bepaald lijkt door de strijd tegen het water. Op de Nederlandse lijst van Cultureel Werelderfgoed staan het voormalige eiland Schokland (1995), de Stelling van Amsterdam (1996), de molens van Kinderdijk (1997), het Ir. D.F. Woudagemaal in Lemmer (1998) en de Noord-Hollandse droogmakerij de Beemster (1999). Voorgedragen zijn verder onder meer de binnenstad van Amsterdam, de fabriek van Van Nelle in Rotterdam, het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht en de Hollandse Waterlinie (zie <http://www.unesco.org/whc/heritage.htm> en Kester Freriks, 'De waterwolf bedwongen. De Beemster als wereldkunstwerk', *NRC Handelsblad* 4 februari 2000, Cultureel Supplement p. 23).

28. Zie bijvoorbeeld de bespreking door C.J.C. Broer van D.E.H. de Boer, M. Boone en W.A.M. Hessing, *Delta: Nederlands verleden in vogelvlucht. Delta I. De middeleeuwen: 300 tot 1500* (Leiden en Antwerpen 1992) in *Millennium* 7 (1993) 162-164. Voor de negentiende-eeuwse oorsprong van het hollandocentrisme in schoolboeken zie J.G. Toebes, 'De jongelingsleeftijd van Nederlands aanwezen'. De vaderlandse Middeleeuwen in het negentiende-eeuwse geschiedenisonderwijs', *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999) 183-202, 189-190 en 192: 'Aan de andere gewesten of provincies (buiten Holland, Utrecht, Friesland en Gelderland - AJB) van het latere koninkrijk werd in de schoolboekjes voor het lager onderwijs tot ver in de twintigste eeuw (...) helemaal geen aandacht besteed'.

29. Evenzo wordt in België de geschiedenis van het graafschap Vlaanderen als 'kenmerkend en zelfs cruciaal onderdeel van de nationale geschiedenis' beschouwd (Tom Verschaffel, 'Aanschouwelijke Middeleeuwen. Historische optochten en vaderlandse drama's in het negentiende-eeuwse België', *Theoretische Geschiedenis* 26 (1999) 129-148, 137).

30. Zoals de Vlaming Geert van Istendael het formuleerde in een artikel dat moest gaan over de grotten van Brabant: 'Grotten in Brabant? In welk Brabant dan? De Spaanse bezetter heeft in de zestiende eeuw het glorieuze hertogdom in tweeën gescheurd. De Franse bezetter heeft het zuidelijke stuk dan nog eens in twee departementen verdeeld en dank zij de borende logica van onze staatsvorming werd het overschot verkruid tot een Vlaams, een Brussels en een Waals restgebied.' (*De Volkskrant* 28 oktober 1995, Traject p. 23). Zie hierover Harry de Kok, 'De Brabantse Kempen in België. Een bijna vergeten historische realiteit' in: *De Brabantse ziel..... Herkenbare identiteit, misplaatste stereotypen?* (= *Tussen Paradijs en Toekomst. Nieuwsbrief van de heemkundige kring 'Ioannes Goropius Becanus' en de stichting Geschied- en Oudheidkundig Museum Hilvarenbeek en Diessen* 15 nr. 42 (1996)) 11-18.

31. Chris J. Wickham, *The Mountain and the City. The Tuscan Apennines in the Early Middle Ages* (Oxford 1988) 1; aangehaald door Bijsterveld, 'Tussen diletantisme en deskundigheid', 41.

32. Vergelijk H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Nostalgie: een stimulans of een rem voor de geschiedschrijving in

- Noord-Brabant?' in: I.J. Brugmans e.a., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binnen de geschiedenis der Nederlanden. Symposium ter gelegenheid van het verschijnen van het 50e deel in de reeks "Bijdragen". 's-Hertogenbosch 23 april 1982*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 134-141, 139.
33. Gerard Rooijackers, 'Brabant goes international? De regionale geschiedenis voor een internationaal forum', *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 8 nr. 1 (1994) 1-2.
34. Voor wie de in de jaren 1970 op televisie uitgezonden tekenfilms over Calimero niet kent: dit vogeltje riep bij alles wat hem overkwam: "Ik is klein en jij is groot, en dat is niet eerlijk!".
35. Van Oudheusden, 'De toekomst', 32-33.
36. Voor een reactie zie Lauran Toorians, 'Cultuurhistorisch Manifest. Cultuurhistorie is een primaire behoefte', *Brabant Cultureel* 48 nr. 7 (1999) 22-23.
37. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau is er landelijk ook sprake van sterk toegenomen cultuurhistorische belangstelling (Jos de Haan, *Het gedeelde erfgoed. Een onderzoek naar veranderingen in de cultuurhistorische belangstelling sinds het einde van de jaren zeventig* (Rijswijk 1997). Volgens Van der Zeijden, 'Het gedeelde erfgoed', 5 is dat vooral het gevolg is van democratisering van het cultureel erfgoed. Zie ook Bas Blokker, 'Het bruikbare verleden. De historicus is zeden- en rekenmeester tegelijk', *NRC Handelsblad* 6 mei 2000 Z 1-2.
38. Piet de Rooy, bespreking van: Frits van Oostrom, red., *Historisch Tableau. Geschiedenis opnieuw verbeeld in schoolplaten en essays* (Amsterdam 1998), in: *Vrij Nederland* 1 augustus 1998 p. 53-54 (geciteerd in het 'Redactioneel' van het *Historisch Nieuwsblad* 8 nr. 6 (1999) 5). Met dank aan collega De Rooy voor het verschaffen van de juiste referentie.
39. 'Cultuurhistorie is een werkwoord: Weten, Maken, Beleven'. Discussienota provinciaal beleid cultuurhistorie 1999-2003. Provincie Noord-Brabant, 24 augustus 1999. Zie thans de gelijknamige, op 19 mei 2000 door Provinciale Staten vastgestelde en op 1 september 2000 gepresenteerde beleidsnota.
40. Een serieuze poging daartoe wordt gedaan bij de ontwikkeling van een nieuw soort cultuurtoerisme in de Identiteitsfabriek Zuidoost (IDZO) (Rooijackers, 'Het leven van alledag benoemen', 285-288; Gerard Rooijackers, 'Identity Factory Southeast. Towards a Flexible Cultural Leisure Infrastructure' in: Diane Dodd en Annemoon van Hemel, red., *Planning Cultural Tourism in Europe. A Presentation of Theories and Cases* (Amsterdam 1999) 101-111).
41. Zie nogmaals Rooijackers, 'Het leven van alledag benoemen', 276.
42. Perry, *Wij herdenken*, 23-27.
43. Perry, *Wij herdenken*, 25.
44. Perry, *Wij herdenken*, 26.
45. Perry, *Wij herdenken*, 26.
46. Prof. dr. K. van der Tooren, Faculteit der Geesteswetenschappen, advertentie van de Universiteit van Amsterdam in *NRC Handelsblad* d.d. 11 september 1999, 15 april 2000.
47. Perry, *Wij herdenken*, 28.
48. Gerard Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Memoria (Nijmegen 1994) 56-58; Guido de Bruin, 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1997) 449-463; René Huiskamp en Ton van de Sande, 'Het afrossen van een dood paard. Kanttekeningen bij Guido de Bruin, 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen'?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 78-86.
49. J.L.G. van Oudheusden, 'Edele Brabant, were di!': op zoek naar een gewestelijke identiteit en 'Brabant opgelost' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997) II 407-418; III 350-356; B.J.M. van Raaij, 'Het Brabants Studentengilde van Onze Lieve Vrouw. Een regionale katholieke studentenbeweging tussen antimodernisme en modernisme, 1926-1970', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989) 155-206; Rooijackers, 'Een ontzielde geschonden'. Zie ook Huiskamp en Van de Sande, 'Het afrossen van een dood paard'.
50. Voor dit en het volgende: Jan [L.G.] van Oudheusden, 'Brabantia Nostra: rooms en romantisch regionalisme, 1935-1951' in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans en Hugo Jacobs, red., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 25 (Amsterdam 1996) 123-139, 136-137. Over de Willibrordherdenking van 1939 zie ook: A.H.M. van Schaik, 'Waar alle richtingen samenkomen'. De Willibrordherdenking van 1939', *Jaarboek Oud Utrecht* 1981, 325-356.
51. R. Post, 'S. Willibrord in Noord en Zuid. Eenige kanttekeningen bij de jubileum-literatuur', *Nederlandsche Historiebladen* 3 (1940-1941) 1-14; R. Post, 'Nieuwe argumenten voor S. Willibrord's missie-arbeid in

- Antwerpen en Noord-Brabant?', *Studia Catholica* 29 (1954) 165-177; R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen* (2 dln.; Utrecht en Antwerpen 1957) I 28-29 ('Excursie bij blz. 18: Willibrord in Noord-Brabant?'). Zie thans: Eugène Honée, 'Das Apostolat Willibrords in Toxandrien. Ablauf, Ergebnisse und Voraussetzungen einer langjährigen Diskussion', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 76 (1996) 101-127.
52. Bijvoorbeeld W.J.C. Binck, *Omzwervingen in de Alphense praehistorie* ('s-Hertogenbosch 1945) 22-23: het Alphense toponiem 'Ule-kasteel' zou afgeleid zijn van 'Wille = Willebrord'; de akkers 'het Wille' en 'de boschjes van Bert' onder Ulicoten zouden duiden op 'de eigendom van Willebert of Willebrord'. En 'Ulecoten' betekent: de koten = versterkte of cijnsplichtige hoeve van Ulebert, Willebert, Willebrord'!
53. Naar de titel van het openluchtspel dat Luc van Hoek in 1939 schreef: *Het gezegende land. Een Brabants spel van Sint Willibrord* (Antwerpen 1939).
54. Zie Sheet III: Merovingian Period en Sheet IV: Carolingian Period, bij W.J.H. Verwers, *North Brabant in Roman and Early Medieval Times: Habitation History* (Amersfoort 1998). Zie de recensie van N. Arts en mijzelf: 'Romeinse en vroegmiddeleeuwse boeren', *Brabants Heem* 50 (1998) 162-163.
55. Zie mijn boekbesprekingen: 'Een pijnlijke witte vlek ingevuld', bespreking van: R. van den Brand, H. Dittner, R. Stevens en J. Thijssen, *Grenzen verlegd. Een bijdrage tot de geschiedenis van Groeningen, Holthees, Maashees, Overloon, Vierlingsbeek en Vortum-Mullem* (Vierlingsbeek 1997), in: *Brabants Heem* 50 (1998) 118-119; 'Tussen nuance en speculatie', bespreking van: W.G. van Dijk, *Willibrord, Ansfried en Oisterwijk. Zoektocht naar het ontstaan en de verbreiding van het Christendom in Noord-Brabant, meer in het bijzonder in Oisterwijk en omgeving* (Oisterwijk 1998), in: *Brabants Heem* 51 (1999) 157-159. Zie naar aanleiding van het laatste boekje ook: Lauran Toorians, 'Willibrord en Ansfried in Oisterwijk?', *Tilburg* 17 nr. 1 (1999) 22-26. J. Lijten heeft herhaaldelijk proberen aan te tonen dat het christendom in Oirschot al in of voor de vierde eeuw gevestigd zou zijn (J. Lijten, 'Taxandrië: tien eeuwen overbrugd', in: H.J.M. Mijland, L.M. van Hout en J.P.J. Lijten, red., *Oog op Oirschot* (Oirschot [1991]) 33-51; eerder in: *Campinia* 20 (1990) 51-68).
56. Willy Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des lettres. Collection in-8°, 3e série tome 3 ([Bruxelles] 1993) (zie mijn bespreking in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 73 (1995) 1079-1084). Voor een korte introductie tot deze literatuur: K.A.H.W. Leenders, 'Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw', *Brabants Heem* 52 (2000) 59-72, 59-60.
57. Al in 1990 werd tijdens een studiedag van de Historische Vereniging Brabant de balans opgemaakt van de vernieuwing van het onderzoek naar bewoning en samenleving in Noord-Brabant tijdens de volle Middeleeuwen. Zie A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, red.: *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991). Zie Bas Aarts, 'Texandrië, van omstreden goubegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlinje en vraagtekens' in: *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg en Turnhout 1992) (= *Taxandria* 64 (1992); *Tilburgse Historische Reeks* 1) 6-42; K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied. 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
58. M. Dillo en G.A.M. Van Synghel m.m.v. E.T. van der Vlist, eds., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën (2 bdn.; Den Haag 2000).
59. Zie Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Einde voor Oorkondenboek Noord-Brabant?', *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 10 nr. 2 (1996) 4-6.
60. Voor de verschuivende paradigma's zie T. Maas, 'Nederzettingsgeschiedenis van de Brabantse zandgronden' in: A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen, red.: *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant. Bronnen, methodiek, nieuwe resultaten* ('s-Hertogenbosch 1991) 44-58.
61. Zie met name Frans Theuws, 'Opgaven in een bedreigd landschap: het Zuid-Nederlandproject van de Universiteit van Amsterdam' in: Nico Arts, red., *Archeologie en ruimtelijke ordening in Zuidoost-Brabant*. Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 2 (Eindhoven 1996) 19-31.
62. Exemplarisch: Daniël Vangheluwe, 'Local communities in their landscape in the rent district of Eersel/Bergeyk (14th-16th centuries)' in: Frans Theuws en Nico Roymans, eds., *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999) 349-399; Daniël Vangheluwe, 'Cijzen en belastingen in de dingbank van Eersel. De ontwikkeling van een plattelandsgemeenschap tussen 1350 en 1569', *Brabants Heem* 51 (1999) 100-110.
63. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden ca. 1360 - ca. 1515*.

Historia Agriculturae 25 (Groningen 1992).

64.J. Peijnenburg, *Zij maakten Brabant katholiek. De geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* (2 dln.; 's-Hertogenbosch 1987-1988). Dit is ook geografisch incorrect. Nissen (zie hierna) wijst terecht op het feit dat ook het Gelderse Land van Maas en Waal en het Rijk van Nijmegen tot het bisdom 's-Hertogenbosch behoren! Voor het gebruik van het vertoog van het 'katholieke Brabant' (en het 'katholieke Limburg') in het kader van op restauratie van kerkelijke verhoudingen gericht beleid van hedendaagse kerkleiders zie Peter J.A. Nissen, 'Confessionele identiteit en regionale eigenheid. De pastorale instrumentalisering van regionale tradities in de vormgeving van religieuze beleving' in: Carlo van der Borgt, Amanda Hermans en Hugo Jacobs, red., *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland*. Publicaties van het P.J. Meertens-Instituut 25 (Amsterdam 1996) 155-172, 156-157; Gerard Rooijackers, 'De ideologie van het heem', *ibidem*, 5-27, 24-25.

65.H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant 1796-1996. Leemtenlijst* (Amsterdam en Meppel 1997) 47-50, 54-55.

66.Zie vooral de publicaties van C. de Gast: *De afscheiding van 1835 in Almkerk en Emmichoven. Godsdiensttwisten in het Land van Heusden en Altena*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 60 (Tilburg 1984); *Afscheiding en Doleantie in het Land van Heusden en Altena. Spanningen tussen gereformeerden en samenleving in de negentiende eeuw*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 79 (Tilburg 1989); *Godsdienst en samenleving in het Land van Heusden en Altena. Confessie, bevinding en verzuling, 1900-1961*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 94 (Tilburg 1993).

67.Hans Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen en Maastricht 1992) 61 tabel 2.7: de protestanten (Nederlands-hervormden en lutheranen) maakten in 1809 12,0 % van de Noord-Brabantse bevolking uit, tegen 87,6 % rooms-katholieken.

68.*Ibidem*, 174 tabel 5.2.

69.Charles de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998).

70.Joel Cahen en Anton van de Sande, red., *Joods leven in Brabant. Bijdragen tot de geschiedenis van een minderheid* ('s-Hertogenbosch 1996). Zie ook de artikelenreeks van Jan Bader, tussen 1995 en 1999 te Breda verschenen als Publicatie[s] [van de] Vereniging "Vrienden Synagoge Breda" deel 1 tot en met 9. In 1809 maakten de joden 0,4 % van de Noord-Brabantse bevolking uit; in 1941 nog 0,2 % (Knippenberg, *De Religieuze Kaart*, 61 tabel 2.7; 210-211 tabellen 6.4 en 6.5).

71.Rooijackers, *Rituele repertoires*; H.Th.M. Roosenboom, *De dorpsschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 6 (Tilburg 1997). Voor de situatie in 's-Hertogenbosch zie Anton van der Sande en Aart Vos, 'Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur' in: A. Vos e.a., red., *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle en 's-Hertogenbosch 1997) 123-145.

72.Geciteerd bij Nissen, 'Confessionele identiteit', 168.

73.Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw*. Memoria (Nijmegen 1994); Nissen, 'Confessionele identiteit', 159-163.

74.Gerard Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof* (Utrecht en Antwerpen 1994) 107-108.

75.F.J.H.M. van der Ven, 'De sociale ontwikkeling van het Brabantse volk' in: J.E. de Quay e.a., red., *Het Nieuwe Brabant* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1952-1955) II, 61-127, 63. Met instemming citeerde Van der Ven Nuyens: 'Het Brabantsche volk van 1795 dacht niet aan de Philosophie van Jean Jacques; het kende de Jacobijnen niet, tenzij om hen te verafschuwen als koning- en priestermoorders; maar in dat nobele, dat fiere en toch zoo geduldig volk leefde, nog meer dan in zijn leiders, wat Brabants kracht, wat Brabants leven is: de Dietse stamverwantschap, de burgerlijke vrijheid en boven alles het Katholiek geloof!' Met dank aan Joost Rosendaal, aan wie ik deze kennis ontleen.

76.Zie Gerard Rooijackers, Annemiek van der Veen en Harry de Wit, red., *Voor 'Brabants Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch [1988]); Charles de Mooij, *Eindelyk uit d'Onderdrukking. Patriottenbeweging en Bataafs-Franse tijd in Noord-Brabant 1784-1814* ('s-Hertogenbosch 1989); J.G.M.M. Rosendaal en A. van de Sande, red., *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* ('s-Hertogenbosch 1993); Maarten Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak, 's-Hertogenbosch 1770-1820*. Memoria (Nijmegen 1999).

77. Van harte treed ik de aan het proefschrift van Peter Jan Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000) toegevoegde stelling 5 bij, waarin hij stelt dat '[d]e periode 1850-1950 (...) de meest kerkelijk-religieuze `eeuw' uit de Nederlandse geschiedenis' is. Zie voor de volgende passage ook Rooijackers, *Rituele repertoires*, 60-61.

78. Aspecten van de boeiende negentiende-eeuwse kerk- en socio-religieuze geschiedenis van Noord-Brabant zijn de laatste jaren voorwerp van studie geweest door onder meer Maarten Duijvendak, Walther van Halen, Cor van der Heijden, Peer Meurkens, Peter Nissen, rector Jan Peijnenburg, Gerard Rooijackers en Ton Thelen. Zie M.G.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch 1990); Walther van Halen, 'De devotionalisering van de katholieke gelovigen in oostelijk Noord-Brabant, 1830-1920' in: Jan van Oudheusden en Gerard Trienekens, red., *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie* ('s-Hertogenbosch 1993) 185-209; C.G.W.P. van der Heijden, *Het heeft niet willen groeien. Zuigelingen- en kindersterfte in Tilburg, 1820-1930. Omvang, oorzaken en maatschappelijke context*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 1 (Tilburg 1995); Peter Meurkens, *Bevolking, economie en cultuur in het Oude Kempenland* (Bergeijk 1985); P.J.A. Nissen, 'Het katholicisme van restauratie en emancipatie' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997) I 337-359; J.W.M. Peijnenburg, *Joannes Zwijsen, bisschop 1794-1877*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 4 (Tilburg 1996); Gerard Rooijackers, 'De dynamiek van devotionalia. De materiële cultuur van het geleefde geloof in oostelijk Noord-Brabant' in: Marit Monteiro, Gerard Rooijackers en Joost Rosendaal, red., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993) 80-106; Ton Thelen, 'Over roomse deugdzaamheid en burgerlijke beschaving' in: Henk van Doremalen, Ronald Peeters en Ton Thelen, red., *Godsvrucht en deugdzaamheid. Godsdienst en kerk in Tilburg door de eeuwen heen*. Tilburgse Historische Reeks 9 (Tilburg 1997) 70-111.

79. Voor dit en het volgende Nissen, 'Confessionele identiteit', 163-167.

80. Nissen, 'Confessionele identiteit', 167. Tijdens mijn medewerking aan het project 'Bedevaartplaatsen in Nederland' van het Meertens Instituut heb ik me herhaaldelijk verbaasd hoezeer de Noord-Brabantse clerus rond de vorige eeuwwisseling gespitst was op het omvormen, revitaliseren en desnoods in het leven roepen van bedevaarten naar hun parochie (Peter Jan Margry en Charles Caspers m.m.v. Marc Wogens en Ottie Thiers, red., *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 2: Provincie Noord-Brabant* (Amsterdam en Hilversum 1998)).

81. Richard A.W.M. de Visser, 'Herstel van de oneer'. Deken-pastoor A.J. van Erp en de restauratie van de Sint-Odaverering in de twintigste eeuw' in: Arnoud-Jan A. Bijsterveld, red., *Rondom Rode en Sint-Oda. Macht, religie en cultuur in Peelland in het tweede millennium*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Tilburg, ter perse).

82. "Het is geen wonder", schreef de pastoor in 1924, "dat de Rooijsche menschen groot gaan op haar 2e Patrones, de H. Oda: aan haar heeft Rooij zeer veel te danken."

83. A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 83 (Tilburg 1990). Zie de samenvatting in Th.G.A. Hoogbergen, *Brabant beschouwd en beschreven*.

Noord-Brabant vanaf 1100, in staatkundig, sociaal-economisch, politiek, cultureel en religieus perspectief. Samenvattingen van 112 studies. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Tilburg 1995) 106-107. Zie voor het perspectief van de ondernemers thans ook Barend Jan van Spaendonck, *In de wol geveerd. De Tilburgse wollenstoffenindustrie vanuit de optiek van een lokale ondernemersvereniging*. Tilburgse Historische Reeks 10 (Tilburg 2000) 63-77.

84. Ton Duffhues, 'Agrarisch mozaïek. Geschiedschrijving over Noord-Brabantse boerenbonden', *Brabants Heem* 48 (1996) 121-130, 124 (en de daar opgegeven herdenkingsliteratuur).

85. P.J.A. Nissen, 'Vergruizing van de katholieke zuil' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997) III 271-285; A.C.M. Kappelhof, 'Dankwoord', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 16 (1999) 254-258, 258.

86. G.W.J. Rooijackers, 'Ho, ho, kom naar de kerst-show'. Spektakelstallen tussen communitas en competitie in de Kempen', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 330-351; Gerard Rooijackers, 'De zoete viering van een bitter gebeuren. Onnozele kinderen in Valkenswaard', *Merckenswaert. Jaarboek 1996 Heemkundekring "Weerderheem" Valkenswaard* 6 (1997) 176-182; Paul Spapens, *Heilige boontjes. Volksdevotie in Tilburg en omgeving aan het eind van de twintigste eeuw* (Tilburg 1999).

87. Guido de Vries, 'Katholieke specialiteit. Vrijdag visdag', *NRC Handelsblad* 2 december 1999.

88. Nissen, 'Tussen beschrijven en bevragen', 121.

89. Zie José Eijt, 'Bruiden van Christus, moeders van de armen. Geloofsleven en werkzaamheden van de zusters van de Choorstraat, 1820-1875' in: A.M. van der Veen, red., *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw* (Zutphen 1989); José Eijt, 'Zorgende zusters en hulpeloze zielen. De opvang van verlaten kinderen in 's-Hertogenbosch 1813-1900' in: J.A.F.M. van Oudheusden e.a., red., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft 1993) 332-344; Joos P.A. van Vugt, *Broeders in de katholieke beweging. De werkzaamheden van vijf Nederlandse onderwijscongregaties van broeders en fraters, 1840-1970*. KDC Scripta 5 (Nijmegen 1994); José M.A. Eijt, *Religieuze vrouwen: bruid, moeder, zuster. Geschiedenis van twee Nederlandse zustercongregaties, 1820-1940* (Hilversum en Nijmegen 1995); Ineke Merks-van Brunschot, *Broeders Penitenten. 300 jaar 'Burgers in Pij' en de ontwikkeling van eigentijds vrijwilligerswerk in organisatie-sociologisch perspectief*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 3 (Tilburg 1996); C. Willemsen, *Van God los. Geschiedenis van de psychiatrische inrichting Sint-Antonius, 1902-1967* (Breda 1997); Marit Monteiro, *Vroomheid in veelvoud. Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot 1797-1997* (Hilversum 2000).
90. Nissen, 'Tussen beschrijven en bevragen', 126-127. Met name Willy H.Th. Knippenberg (* 1910) is door zijn beschrijvingen van hagelkruisen, zegenformulieren en huiszegens, lengtematen van Christus, bedevaartvaantjes, stolpen en pijparden beeldjes, dodenlantaarns, enzovoort, uitgegroeid tot 'de onbetwiste autoriteit op het gebied van devotionalia in Nederland'. Zie ook L.C.B.M. van Liebergen en G.W.J. Rooijackers, red., *Volksdevotie. Beelden van religieuze volkscultuur in Noord-Brabant* (Uden 1990) en Gerard Rooijackers, 'De dynamiek van devotionalia. De materiële cultuur van het geleefde geloof in oostelijk Noord-Brabant' in: Marit Monteiro, Gerard Rooijackers en Joost Rosendaal, red., *De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme* (Kampen 1993) 80-106.
91. Het pionierswerk van pater Dagobert Gooren ssc (1922-1993) over de heiligenverering in Noord-Brabant en van Peter Jan Margry (* 1956) over bedevaarten (P.J. Margry, *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant* (Eindhoven 1982) kreeg recentelijk een eerste bekroning in de vorm van deel 2 van het monumentale lexicon van bedevaartplaatsen in Nederland (Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel 2*). Over heiligenverering zie ook L.C.B.M. van Liebergen en W.P.C. Prins, red., *Sanctus. Met heiligen het jaar rond* (Uden 1997). Voor de processiecultuur zie thans Margry, *Teedere quaesties*.
92. Evelyne Verheggen, 'Particulier of openbaar? De verering van relieken in het bisdom Breda in de negentiende en twintigste eeuw', *Brabants Heem* 50 (1998) 22-33; Evelyne Verheggen, 'Geloven, dat kunt ge niet zonder spulkes'. Reliekenbewaarders in Achel en Eindhoven', *Brabants Heem* 51 (1999) 117-128.
93. J. Bluysen, *Gebroken wit. Vrijmoedige herinneringen* (Baarn 1995). Zie mijn bespreking: 'Vrijmoedige herinneringen', in: *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 10 nr. 3 (1996) 16-17.
94. Ria Wijnen-Sponselee, *Het Wit-Gele Kruis in Noord-Brabant, 1916-1974. Intermediair tussen medische verworvenheid en sociale acceptatie*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 7 (Tilburg 1997).
95. Deze opvattingen zijn - behalve bij Rooijackers, *Rituele repertoires*, 13 - ook te vinden bij de (historicus!) Nijsten, *Volkscultuur*, 12, 106-108.
96. Bennis, *Het oog op de toekomst*, 23, 25.
97. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997).
98. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'De provincie door een nationale/internationale bril bezien; de periode 1288-1794 als casus genomen' in: idem, red., *Brabants verleden in de toekomst. Visies op historisch onderzoek. Congres Evoluon Eindhoven 22 oktober 1997* ('s-Hertogenbosch 1997) 41-55.
99. Hans van der Linde, 'Cultuureducatie is meer dan kunst alleen. Over het belang van erfgoed binnen het onderwijs', *Boekmancahier* 10 (1998) 375-380.
100. Zie nogmaals de bespreking van Piet de Rooy (in: *Vrij Nederland* 1 augustus 1998 p. 53-54) van een eerste poging de contouren van een nieuwe canon van de vaderlandse geschiedenis te schetsen, te weten Frits van Oostrom, red., *Historisch Tableau. Geschiedenis opnieuw verbeeld in schoolplaten en essays* (Amsterdam 1998). De Rooy neemt het terugwinnen van 'de verhalende en beeldende kracht van het verleden (...), die in de jaren zestig - met de schoolplaten aan de wanden van het klaslokaal - vervaagd is', een noodzakelijke eerste stap. 'Pas als deze kwaliteit opnieuw beleefd wordt kunnen we ons echt druk gaan maken over die canon (...)'.
101. Th. Cuijpers e.a., *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* (thans 5 dln.; Meppel, Amsterdam en 's-Hertogenbosch 1992-1999).
102. Zie de literaire panorama's van M.C.A. van der Heijden, 'Brabant krijgt literair een eigen stem' en 'Literair Brabant gaat op in Neerlands koor' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Geschiedenis van Noord-Brabant* (3 dln.; Amsterdam en Meppel 1996-1997) II 397-406; III 345-349.

103.Ik put deze zinnen uit Lauran Toorians, 'Een nieuwe Brabantprofessor. Bijsterveld nieuwe bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant', *Brabant Cultureel* 49 nr. 2 (februari 2000) 33-34.

104.Een navolgenswaardig voorbeeld: Henk Buijks, Jos Neomagus en Paul Spanjaard, *Oss een stad* (Oss 1998).